فصوصِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمه الله

طبعة جديدة مصححة ملونة

مكتبة البشرى
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول اكبري
عدد الصفحات : 144
السعر :-/65 روبية
الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء
اسم الناشر : مكتبة البشرى
جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)
Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان
الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738
الفاكس : +92-21-34023113
الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk
www.ibnabbasaisha.edu.pk
البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرى**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+
مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+
المصباح، ١٦ – اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+
بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+
دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. 2567539-91-92+
مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع صفحہ

مقدمہ

خطبہ ٥
کلمات عرب، فعل ٦
فعل ماضی ٧
معروف ومجہول ٨
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد ٩
اوزان صیغ، معروف ومجہول ١٠
اثبات فعل ماضی معروف ١١
اثبات فعل مضارع معروف ١٢
فعل مضارع نفی بہ "لن" ١٣
فعل مضارع منفی، نفی جحد ١٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ ١٤
فعل مضارع بانون خفیفہ ١٥
لائے نہی ولام امر ١٦
امر، صیغ امر ١٧
مبنی ومعرب، مبنی اصل ١٨
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر ١٩
انواع جامد ٢٠
مصدر فعل ثلاثی مجرد ٢١
اوزان اکثریہ ٢١
اوزان نادرہ ومبالغہ ٢٢
اسم مشتق ٢٣
اسم فاعل ٢٣
اسم مفعول ٢٤
اسم ظرف ٢٥
صفت مشبہ ٢٥
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم ٢٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم ٢٧
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد ٢٨

موضوع صفحہ

ابواب ثلاثی مجرد ٢٩
باب اول ٣٠
باب دوم ٣٠
باب سوم ٣١
باب چہارم ٣١
باب پنجم ٣١
باب ششم ٣١
ابواب رباعی مجرد ٣٢
ابواب رباعی مزید فیہ ٣٣
باب اول ٣٣
باب دوم ٣٤
باب سوم ٣٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق ٣٤
ابواب باہمزہ وصل ٣٥
باب اول ٣٥
باب دوم ٣٥
باب سوم ٣٥
باب چہارم ٣٦
باب پنجم ٣٦
باب ششم ٣٦
باب ہفتم ٣٧
ابواب بے ہمزہ وصل ٣٧
باب اول ٣٧
باب دوم ٣٨
باب سوم ٣٨
باب چہارم ٣٩
باب پنجم ٣٩
ابواب ملحق بہ رباعی ٤٠
باب اول ٤٠

موضوع صفحہ

باب دوم ٤١
باب سوم ٤١
باب چہارم ٤١
باب پنجم ٤١
باب ششم ٤١
باب ہفتم ٤١
ابواب ملحق بہ رباعی مزید ٤٢
باب اول ٤٢
باب دوم ٤٢
باب سوم ٤٣
باب چہارم ٤٣
باب پنجم ٤٣
باب ششم ٤٣
باب ہفتم ٤٣
ملحق بہ "احرنجم" ٤٤
باب اول ٤٤
باب دوم ٤٤

خاصیات ابواب

باب نصر ٤٥
ضرب ٤٦
حسب ٤٧
إفعال ٤٧
تفعیل ٤٩
تفعل ٥١
مفاعلة ٥٢
تفاعل ٥٢
افتعال ٥٣
استفعال ٥٣
انفعال ٥٤

موضوع صفحہ

افعیعال ٥٤
چہار اقسام ٥٥
صحیح، مہموز، معتل ٥٥
مثال، اجوف، ناقص ٥٦
مضاعف ٥٧
مضاعف ثلاثی و رباعی ٥٧
وجوہ تخفیف لفظ ٥٨
اسکان و تحریک ٥٨
اصول مہموز ٥٩
قانون بر وآمن ٥٩
قانون جاء وأئمة ٦٠
قانون مير وحوت ٦١
اصول معتل ٦٢
أحود وإشاح وأدؤر ٦٢
قانون محاريب وقوول ٦٣
قانون أواصل وأول ٦٤
قانون قيل وبيع ٦٥
قانون قيم وقيام ٦٦
قانون قائل وبائع ٦٧
قانون بدعي ٦٨
قانون تلق وأدل ٦٩
قانون تقوى ودنيا ٧٠
اصول مضاعف ٧١
قانون مد ٧١
قانون فر ٧٢
شروط ادغام ٧٣
مخارج حروف ٧٤
مخرج حلق ٧٤
مخرج لام وراء ٧٥
صفات حروف ٧٦
مجہورہ مہموسہ ٧٦

موضوع صفحہ

ادغام متقاربین ٧٧
متقاربین در مخرج یا صفت ٧٧
حروف حلقیہ ٧٨
قانون تائے افتعال ٧٩
قانون خَصَّمَ وخِصِّمَ ٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل ٨١
اجتماع ساکنین ٨٢
قانون دوابّ وخاصة ٨٢
اصل در تحریک ساکن ٨٣
وجوب فتحہ در "مِنْ" ٨٤
وقف ٨٥
وجوہ اسکان آخر ٨٥
وقف عصا ورحی ٨٦
قانون هذا جُزْءٌ ٨٧
قانون إلام وغلامي ٨٨
امالہ ٨٩
موانع امالہ ٩٠
تثنیہ وجمع ٩٢
جمع صحیح ٩٢
جمع قلیل ٩٣
جمع کثیر ٩٤
جمع بواو ونون ١٠٢
جمع بالف وتاء ١٠٣
اسم جنس ١٠٤
تصغیر ١٠٥
تصغیر معرب ١٠٥
تصغیر ترخیم ١٠٩
تصغیر جمع کثیر ١١٠
تصغیر اشارات وموصولات ١١١
نسبت ١١٢
تعریف نسبت ١١٢

موضوع صفحہ

قانون ضربي وسيدي ١١٣
قانون فتوي ١١٥
قانون سقاية وحولايا ١١٦
قانون عدة وسه ١١٧
قانون مسجدي ١١٨
ابدال وحذف ١١٩
حروف ابدال ١١٩
الف و یاء ١٢٠
واو و میم و نون ١٢١
ہاء ولام ١٢٢
حروف زوائد ١٢٣
تعریف حروف زوائد ١٢٣
دلیل زیادتی حرف ١٢٤
زیادتی حرف تضعیف ١٢٧
زیادت غالب متعدد ١٢٨
ترجیح بشبہ ١٣٠
تمرین ١٣١
تعریف تمرین ١٣١
بنائے مثل محوي از ضرف ١٣٢
بنائے جحنفل ١٣٣
بنائے اعدودن ١٣٤
قواعد خط ١٣٥
کتابت یاسین ١٣٥
کتابت اضربن ١٣٦
کتابت مؤجل وفئة ١٣٧
کتابت مستهزون ١٣٨
کتابت فر وبت ١٣٩
کتابت ال ١٤٠
کتابت مائتان ١٤١
کتابت أن ناصبہ ١٤٢

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رَبِّ العَالَمِيْن والعَالِمِيْن..........................

الحمد لله: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادند؛ چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالی شأنه المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گویٔ: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وانیجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرَّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسانیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، ودر مذہب کسانیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ما سوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، ودر بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغیرہ.

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلاة علی **رسُوْله** مُحَمَّد وَّآله أجمعین.

بدان -**علَّمك** الله تعالی- که **کلمات عرب** سه قسم ست: **فعل** واسم وحرف. **فعل**: **کلمه** ایست **مبنی** برائے افہام معنی بایکے از ازمنۂ ثلثه **ماضی** وحال و **مستقبل**، ....

الصلاة: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. **رسوله**: وآن انسانیست که مبعوث شود باکتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلکه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبلیغ ست، وآں علت غائیست که مقدم بر فعل باشد. ودریں تعریف وارد میشود که عدد کتب الٰہی یک صد وچہار ست، وعدد رسل سه صد وسیزده، پس چگونه بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکه در "شرح مواقف" و"خیالي" وغیره مذکور ست آنکه کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست که باچند رسول کتابے باشد که ہرگاه مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یامکرر نازل شده چوں سورة فاتحه، ونسبت نزول باکسی متعارف شد که اول برو نازل گردید. (كذا في النوادر وغيره)

علَّمك إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلما درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه ہیچ زبانے خالی ازین سه قسم نبود. **فعل**: بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمه**: [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود که فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقله وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگرچه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی**: ای موضوع پس افعالے که در استعمال زمانه ازانہا دور شده داخل باشد، واسمائیکه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنۂ سه گانه دراں یافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وہمچنین لفظ ماضی وغیره وارد نیست؛ زیراکه مراد از فہم زمانه بہیئات لفظ ست نه بمادۂ آں، وہمچنین مضارع که دراں دو زمانه است؛ چراکه حقیقة دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانه است، وبنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح اللہ کشاد خدا **ویفتح** می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم**: **کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ**، **وحرف**: **کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذہبت من البصرۃ إلی الکوفۃ. أما **فعل سہ قسم ست**: **ماضی ومضارع وامر**. **ماضی**: **فعلے ست موضوع**.........................

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصلہ سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالکسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منہ الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا برآنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: درآنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، ودر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ درینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، وو قوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس درینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع**: بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: **فعلے ست موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر **درزمان حال** یا استقبال. وامر: **فعلے ست** موضوع بجہت **فرمودن** مخاطب را **بامرے** چوں: إقرأ یعنی بخواں. **ماضی ومضارع** دو قسم ست: **معروف** ای فعلے که منسوب **بفاعل جلی** یاخفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوه بمعنی أتوجع که اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغه مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا که دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چون یکاد.

در زمان حال: بدانکه مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوه بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: در زمانه حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواہد کشاد ثابت نمی شود که نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست که برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعليك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را که معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست که بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکه تہدید محض بود، مثل: ﴿ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في"النوادر"، ومصنف از ذکر زمانه سکوت کرد اگرچه زمانه استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکه در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفيه تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نه شود. **ماضی ومضارع:** نه امر؛ زیراکه امر مجہول نیاید، وآنکه مجہول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشية) **معروف:** که شناخته شده است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: و او آنست که حدث بدو قائم باشد، برابرست که صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یانه مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی که گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: که فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی که حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و یخلق، **ومجهول** که چناں نبود، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. وہر یکۓ ماضی ومضارع، وہر یکۓ **معروف** ومجهول می آید بر **اوزان مختلفه**. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات **قرار داده اند**؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمه را **تصویر** نمایند. اصلی حرفے ست که در جمیع **متصرفات کلمه** یافته شود **ودر موازنه**. برابر فاء **یا عین** یا لام افتد **وزائد** ....

خلق الله: بعید نیست که در ایراد ایں ماده مثال تنبیه باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقه دہریه که قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفه که بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چه در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم که مفید خلق الله کل شيئ باشد برائے رد بر معتزله که بنده را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشهور مذہب امامیه داشته باشد چه نزد ایشاں ہم خلق بعضے افعال به بنده منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکه بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفه: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیه وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیره، نه باعتبار اختلاف حرکات عین کلمه؛ زیراکه ایں اختلاف در مجهول صورت نه بندد. (نوادر الوصول) **قرار داده اند:** بایں طور که آنچه مقابل یکے ازیں سه افتد اصلے ست، وہر چه بعینه در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمه: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجزآں، پس سین استنصر مثلاکه در متصرفات ایں باب یافته میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنه:** این تعریف مشهور ست که مصنف ازاں عدول نموده حکم حرف اصلی قرار داد بدو جه، یکے: آنکه باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابله موقوف بر اصالت، ودوم: آنکه صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیراکه یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤکه در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کرده است، ویکۓ حرف لا جرم بمقابله یکے خواہد بود، بخلاف قوم که تعریف حروف اصلیه کرده اند، پس واؤ در انجا مے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جمله را برائے ارتباط کلام مابعد که بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند که ایں کلام جداگانه است. یعنی آنکه در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکه در وزن وموزون بعینه باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد به تبعیت، پس اصطلح بر وزن افتعل باشد نه افطعل، وصرف وجلبب بر وزن فعل وفعلل ست نه فعرل ونه فعلب. (نوادر الوصول)

ضد آں، وہریک معروف ومجهول بر دو گونه است: اثبات ونفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود که ہریک **ماضی ومضارع** بر ہیژده **صیغه** می آمد **موافق عدد اقسام فاعل**، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه **مشترک وباقی خاص**، ومضارع بر یازده، چهار مشترک وباقی خاص، چنانچه خواہی دانست. اکنوں شروع می کنم در بیان **اوزان صیغ**.

صیغ: [إذ الصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (حی)] در اصل صوغة بود، واو از کسرهٔ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوته گداختن، ودر اصطلاح ہیئت عارض بمادهٔ کلمه، واین تعریف اولی ست از مشهور که هيئة للحروف مع حرکات والسکنات؛ زیرا که بر ق امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشهور چه ق حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نه دارد، واگرچه جوابش بتکلف داده‌اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چه صیغه دلالت دارد بر فاعلها، وقیاس آنست که عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا که فاعل غائب واحد وتثنیه وجمع بود، وهمچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، وهمین قدر مخاطب، متکلم را، تا بضرب شش در سه ہیژده صیغه بیروں آید. **ہیژده**: شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (نحی)

سه مشترک: فعلتما در تثنیهٔ مخاطب ومخاطبه، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیه وجمع آں. وعلت اشتراک آنکه چون متکلم پیشتر روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد، لهذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغه آوردند، وہمچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد. لیکن گاہے بودنش در پرده وجه امتیازی نیست، لهذا یک صیغه دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک که خلاف اصل ست. (نحی) **چهار مشترک**: [تفعل در حاضر وغائبه، وتفعلان در تثنیه غائب وحاضر وحاضره، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیه وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد ودر ماضی سه؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی، چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شده، دریں دو صورت اشاره بآنست که موزون به را اوزان، وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ ہستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَ ولاَ فَعُلَ آہ. بدانکہ ....

فعل. ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فعلا فعلُوْا** چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواؤ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فعلت: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فعلْن**: نون درآں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہارا حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات درآنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فعلتَ. ماخوذ است از أنت، وفتح تا دریں جا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور عني)

فعلتُما فعلتُمْ ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. **فعلْتُ**. [تثنیہ دریں جا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہرگاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فعلْنا: نون دریں جا مأخوذ است از نحن. والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. **"ما" یا "لا"** برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فلا صدّق ولا صلّى﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فلا اقتحم العقبة﴾ (البلد ١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير لعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعدتهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ"لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از **معروفست**، اول آنرا ضم دہ، و ما قبل آخرش کسرہ **اگر نبود** نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آہ.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چہار حرف أتین ست کہ **در اولش** جا گیرد، الف در یک صیغہ ہمچوں نون، و یا در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

یَفْعَلُ	**یَفْعَلَان**	یَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	یَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِیْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف دریجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا الخ: مصنف دریجا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل. در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) اتین. صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از اتی یاتی آمدند آں زناں. در اولش الخ: زیراکہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

یفعل میکند ویا خواہد کرد آں یک مرد در زمانۂ حال یا استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

یفعلان: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اوں زیادت ازاں شدہ بود لہذا نون راکہ از حروف زیادت ست، وبحروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیہ کسرہ دادند: لأن الساکن إذا حرك حرك بالکسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیہ، وگاہے نون تثنیہ را فتحہ وضمہ ہم دہند چنانکہ [illegible] (أحقاف ۱۷) بفتح نون و [illegible] (یوسف ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. بحرکات ثلثہ: لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتحه **مضارع مجهول** شود نحو: يفعل آه **كلمه ما ولا تغيرے** در لفظ **مضارع** ندہد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" **مضارع** را **بمعنی مستقبل** گرداند، و مسمّیٰ بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغه نصب کند، وجائیکه **نون اعرابي** یابد بیفگند نحو:

لَنْ يَّفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلَا	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول 'ما' بر مضارع نسبت بکلمه 'لا' قلیل ست، لیکن نه مانند دخول 'لا' بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست که از اثبات نفی میشود، امّا بعد دخول 'ما' و'لا' بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفته: بدخول 'ما' مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفته: که نزد سیبویه از دخول 'لا' بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿ولا أقول لكم عندي خزائن الله﴾ (هود: ٣١) گویم: مذهب سیبویه ہم بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿لا أعبد ما تعبدون﴾ (الكافرون: ٢). (يحيى)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی 'لن' سه قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزله است: لہٰذا نفی رؤیت کرده اند: زیراکه حق تعالیٰ ﴿لن تراني﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنابرایں قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قالوا لن نبرح عليه عاكفين حتى يرجع إلينا موسى﴾ (طه: ٩١) چراکه "لن" تابید می خواہد و حتی تحدید وانتہا، مگر اینکه ارتکاب تجوز کرده گویند که اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکه مقتضیش نفی مستقبل ست نه تاکید ونه تابید وآن شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعره است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فلن أكون ظهيرا للمجرمين﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ويحيى)

نون اعرابي: ای نونیکه بدل اعراب آمده، واین سوائے نون جمع مؤنث. بیفگند: از آنکه علامت رفع به نصب جمع نمی شود. (يحيى)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، کقوله:

فلن يحلُ للعينين بعدكَ منظرٌ (س)

و"لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و**مسمّیٰ بنفی جحد**، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر حرف علت نبود، **اگر بود بیفگند**، چنانچہ در لم یدع، ونون إعرابی را **بیندازد** نحو: لم یفعل آه، چوں نون ثقیلہ در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں نخواند آں یکمرد در آری **نون اعرابی** را حذف کنی، وواؤ جمع را کہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آں مکسور ست **بیفگنی**، ....

مسمّیٰ بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے کتاب 'الخصائص' است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد بہذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقه وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ 'إن' شرطیہ کہ اصل ست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ 'إن' جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنیں 'لم' مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واؤ ویاء والف بود **بیفگند:** چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم برو آمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ بحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با 'لم' إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر 'لم' غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را:** چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واؤ جمع مذکر غائب وحاضر ماقبلش مفتوح ومؤنث حاضر ماقبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واؤ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویاء را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ، تا ماقبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واؤ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواؤ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواؤ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تمادّا الثوب. (رضي)

وبعد نون فاعل الف **فاصل** در آری، وما قبل **نون ثقیله** در تثنیه وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر **مضموم**، ودر واحد مؤنث حاضر **مکسور**، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله **مکسور باشد**

غائب باشد یا مخاطب

اگر پس الف افتد، **وگرنہ مفتوح** چنانچه لام تاکید.

ای مفتوح باشد

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	**لَتَفْعَلَنَّ**	**لَتَفْعَلَانِّ**	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه **حکم نون** ثقیله دارد..

الف فصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در یکوننّ وچهار نون در یمتننّ زیرا که در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیله**: بدانکه دخول این نون اکثر واشهر بر مستقبلے ست که دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفهام وتمنی وعرض، ودر مستقبلے که خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائده برائے توطیه، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے را که واوش از جهت ضمه ما قبل در پنج افتاده باشد، وواحد مؤنث حاضرے را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، وجمعے را که ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمه وکسره داده شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت وے با نون ثقیله تثنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تثنیه بالا گذشت.

وگرنہ مفتوح: ازانکه خفت مطلوب ست. **لیفعلنّ** ہر آئینه ہر آئینه خواہد کرد، یا کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول.

لتفعلنّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر **لتفعلانّ** صیغه تثنیه مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالى: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِّنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیه السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکه خودش ساکن ست، وجائیکه پیش از ثقیله الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنْ	لَيَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید **بمعنی منع** گرداند وعمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیله وخفیفه بطوریکه دانستی در آر. لام مکسور که آں را لام امر خوانند . . . .

وجائیکه: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حده، لیکن یونس وکوفیین بهر دو لحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہد از التقاء ساکنین باینکه الف واقعه قبل ایں نون بمنزله حرکت ست؛ چراکه در آں مده است.

وازینجا ست قرأة نافع: ﴿ومحیای﴾ (الانعام: ١٦٢) وقولهم: التقت حلقتا البطان ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسره از جهت التقائے ساکنین، وبریں وجه حمل کرده شد قوله تعالی: ﴿ولا تتبعانّ﴾ (یونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکه ہر یک از خفیفه وثقیله نزد سیبویه اصل ست برأسه، ونزد کوفیین ثقیله اصل ست. (رضي)

لیفعلنْ: ہر آئینه ہر آئینه خواہد کرد یا، کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول. **لتفعلنْ**: صیغهٔ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لتفعلُنْ**: باسقاط صیغهٔ تثنیه وجمع مؤنث غائب از جهت الف، واسقاط صیغهٔ تثنیه مذکر حاضر نیز از جهت الف.

لتفعلنْ: باسقاط صیغهٔ تثنیه وجمع مؤنث حاضر از جهت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّی به نہی شده بآنکه نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کي که آں نیز مکسور باشد (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغني می آرد که ایں لام بعد واو وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قرأت کوفین وقالون وبزی، وگاہے بقرینه در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفته: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها   تيذن؛ فإني حموها وجارها   =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغهٔ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجهول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلَا	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکه امر را پنج صیغه است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي تتأذن، واین حذف بضرورت شعری نیست؛ چه بیت بجائے تتأذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود که امر مخاطب معروف هم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند: لهذا امر را مبنی کردند، وکوفین چوں آنرا در احادیث واشعار بلام هم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکه اگر مامور جماعتے باشد که بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست که حاضر را بر غائب تغلیب ساخته بصیغهٔ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغهٔ خطاب هم، تا لام افادهٔ غیبت وتا افادهٔ خطاب کند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذه "فبذلك فلتفرحوا" آمده (رضي)

بر صیغهٔ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکه بر صیغهٔ غائب ومتکلم معروف ومجهول در آید نزد بصریین. **لیفعل**: ای باید که بکند یا بگو: که کند.

فصل: مخفی مباد که اوامر ونواهی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند: لهذا همه را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مبنی وقسم مضارع ست: لهذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغه**: تثنیهٔ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر ومضارع وغیره همه از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمهور کلام میکند، چنانچه لفظ "می گیرند" کنایه بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شده، بریں تقدیر هم مضایقه ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت هم اکثر موافق جمهور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیفگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش همزهٔ وصل مضموم درآر اگر عین کلمه مضموم بود، وگرنه مکسور، ودر آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلا	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْن

بحرکات ثلثه در عین وہر در نون بنحیکه پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکه ماضی وامر وحرف مبنی اصل……………………

بیفگنی: تا خفت که کثرت استعمال او میخواهد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف همزه ے آید پس چه تخفیف در لفظ باشد، بلکه در ضمه ثقل ست؛ چه همزه مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکه: بودن همزه در هر صیغه امر ضرور نیست، چون: عد وصع وکسه وتکسه، ودر صیغهائے که می آید بحالت وصل مے افتد، پس اعتبار را نشاید.

ساکن: واگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چون: از تعدُ عدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چون: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **همزهٔ وصل**: بدانکه همزهٔ وصل خواه بر اسم آید یا بر فعل وحرف ازانجا که حرف مبنی ست واصل در بنا سکون باید که ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسره اصل ست سزاوار آں بود که وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسره اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمه وفتحه که خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمه اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چون: اُقتل، ودر غیر آں، مثل. اُقتُدِر ماضی مجهول: تا دم خروج کسره بطرف ضمه لازم نیاید؛ چراکه ساکن مانع قوی نیست، کذا في المرضي، وبعضے گفته اند: که همزه تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، چو: اُنصر، وبا مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکه کسره به نسبت ضمه خفیف ست.

ووجه زیادت همزه برائے ابتداء بسکون آنکه ایں حرف هنگام خروج صوت از همه حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر همه حروف باقیه مقدم؛ وبهذا در حروف هجی مقدم آورده اند، ووجه تسمیه اش آنکه ایں همزه بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکه خود از میان ساقط شده قبل وبعد خود را بهم وصل می نماید، یا آنکه متکلم به سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چون همزه افزوده شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".

مبنی اصل: [نزد جمهور: زیراکه بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کرده، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمه ایست که آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نه پذیرد، پس نزد او زید وعمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونه است: مبنی آنکه آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کننده اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: **متمکن** که جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی که جائے ندہد کسره وتنوین را مگر بداعیه، نحو: صدق أحمد، ونیز برسه گونه است: **مصدر اسمے که** ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکه بنائش محتاج مشابهت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل که محتاج مشابهت بود، وآنرا لازم ست که مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشاره که محتاج بمشار الیه است، ومثل حرف که بضم ضمیمه احتیاج دارد، یا عارض که گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! که با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منه) آخر وے: ایں تعریف بطور جار الله زمخشری ست.

عامل: آنچه آخر کلمه را بگرداند از حالتے بحالتے. (منه)

من ضرب هؤلاء: یحتمل که من مرفوع باشد بر ابتدا یا منصوب بود بر مفعویت. متمکن: مخفی نماند که متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما فی "الصحاح" نه بمعنی منصرف چنانکه مصنف گفته آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر امکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید که دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابله وتمکن است؛ چه تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صه ومه که اسم فعل اند، وہمچنین عوض محقق معرب نیست، چوں: حینئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمه فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی. لاتقائه من الکسرة والتنوین. (یحیی) کسره وتنوین: [ای نون ساکن که در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج که ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور که ممنوعیت کسره نزد شاں به تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے که: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ **فعل** بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے مصوغ **از مصدر** **باحداث**
ساختہ شدہ
ہیئتے ومعنی **بابقائے** مادہ ومعنی آں کصوغ الأواني و**الحُلي** من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع بہ معنی ظرف زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست بر سہ وجہ ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک دو قسم است: **مجرد** کہ درو حرف زائدہ
ثلاثی ورباعی وخماسی ای تنہا از زائد
نبود، چوں: **فرس**..

ماخذ فعل إلخ. [احتراز ست از ضاربیۃ ومضروبیۃ.] حقیقۃً جائیکہ فعل باشد، یا تقدیراً جائیکہ فعل را ازو مطلقاً بنا نکردہ باشند، مثل أفکل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ فعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وخریف مثلاً کہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأخرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق:** بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست؛ زیراکہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نہق. یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآں را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد درینجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر خارج شد ازاں آنچہ از مصدر نیاید چوں ذنّب ماخوذ از ذنب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر] احتراز ست از نعق مشتق از نہق باشتقاق اکبر

الحلي بروزن ذُلِيّ أصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. **بر سہ وجہ:** مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیراکہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب ومن ومِن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست وانیجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضم اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنیں رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس:** جنس اسپ نر باشد یا مادہ، کذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرَزدق ومزید که دروزائد ہم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِیْلٌ، زیادتی اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِل	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہرپر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری که زر جعفري منسوب بادست، وآنچه بمعنی خربزه وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پاره خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب. برائے آنکه کوتاه قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکه روئے مدور درشت وقبیح داشت. **زیادتی**: بدانکه ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت ے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکه سروری در "شرح گلستان" وجبی وخطائی در حواشی 'مطول' در لفظ خصوصیت بضم خاء رفته، وحاصل کلام ہمه آنکه مصدر رایعنی سلامت وخصوص رامثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری برآں افزایند، وایں محض تکلف ست.

بہذا عبد الحکیم ایں توجیه را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تفصیل مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکه مسلک صاحب "بہار عجم" ست هذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - عمر الله دبوهم - در شرح ایں لفظ تاویے اختیار کرده قائل بزیادت شده اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرموده. (أنور علي)

فعل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، از ض. **فعلة**: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از س.

فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شده را جستن، از ن. **فُعلة**: بالضم، نحو: کدرة غبرآلود شدن، از س.

فعل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. **فعلة**: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. **فعل**: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.

فعل: بالضم والفتح، نحو: هدی راه نمودن، از ض. **فعال**: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. **فعال**: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. **فُعال**: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فعالة**: بالفتح، نحو: زهادة بے ہیز کار شدن، از س. **فعالة**: بالکسر، نحو: درایة دریافتن، از ض. **فعالة**: بالضم، نحو: نقاية جستن، از ض.

---

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَبة	مَفْعِلة	فَعْلیٰ
فِعْلیٰ	فُعْلیٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	فَعَلان	فعَالِيَة	فعْلُوْلة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ وفُعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفُعُّوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز یعنی تحته آں و للمبالغة تَفْعَال وفعّيلى وفَعَلُوْت وفَعَلُوتیٰ وتِفعّال.........

فعیل نحو: ومیض درخشیدن برق، ازض. **فعیلة** نحو: قطیعة بریدن از خویش، ازف. **فُعُول** بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. **فُعُولة**: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفید شدن، ازس.

مفعل نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعیة، یا الف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوی خواندن از نصر، وذکری یاد کردن از نصر، وبشری مژده دادن از نصر، ولیان، أصله لویان واؤ یا شد ودر یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، وحرمان بے بهره ماندن از ضرب، وغفران بخشیدن از ضرب، وکراهة ناخوش شدن از سمع، وقیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فعلان: نحو: نزوان جستن نر بر ماده، از نصر. **مفعول** نحو: مکذوب ومکذوبة وکاذبة دروغ گفتن، ازض.

فعول نحو: قبول پذیرفتن، از س. **مفعلة** نحو: مملکة مالک شدن، از ض. **فعولة** نحو: جبورة تکبر کردن، از ن

فعلاء: نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَیعلُولة نحو: کینونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وکوفیان کونونة بضم فا کلمه بود، ضمه فا بفتحه بدل کردند تا بهم مصادر ذوات الیاء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس از آن واؤ را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او واین تکلف محض ست، وسیبویه وبصریان گویند: اصل آن کیونونة بفتح عین ست، واؤ بقاعدهٔ مرمی یا شد ودر یا ادغام یافت، پس از آن یائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویه اولی ست.

للمبالغة اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه ومصدر آیا مناسبت ست؟ واین مسلک زمخشری ست، وبهمین رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال ست اولی که قیاسی باشد، وسیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تفعال: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. **فعّیلی**: نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر

فَعَلُوت نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، ازس. **فَعَلُوتی** نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، ازسمع

تِفعّال: نحو: تقطاع بکسرتین وتشدید طاء بسیار بریدن، ازمنع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِل مطرد ست كفَعْلة لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، واسم مشتق شش نوع است:

ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْن	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فعل	فَعِيْلٌ[1]	فَعُوْلٌ	فَعَّال	فُعَّال	مِفْعَل	مِفْعَال	مِفْعِيْل	فِعِّيْل	فُعَلة	فُعَّل

غيرها چون: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وعتي وعتية بضمتين وتشديد ياء، وعتي بكسرتين وتشديد، وساكوتة بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گذشتن، والعونة بضم همزه وعين مهمله بسيار ياری كردن. (شرح الأصول)

مفْعِل: بكسر عين وفتح آن. (نوادر الأصول) كفَعْلَة إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنكه دلالت كند بر چيزيكه در وصفت حادث شده، چون: ضارب يعنی شخصيكه در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانكه صرفيان از مصدر واسم فاعل وغيره بحيثيت اشتقاق وتعداد صيغ وجز آن بحث می كنند، ونحويان از حيثيت عمل لها.

فاعل برائے مذكر وگاہے برائے مؤنث آيد، چون: حائض وطالق كه اسم فاعل اند بتاويل شيء طالق و نساء حائض نزد سيبويه، وخليل گويد: كه اسم فاعل نيستند بلكه اين اشتقاق از حيض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق وذو حيض باشد، وكوفيون گويند: تاء دريںجا مقدر ست بجهت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد ميكند آنرا امرأة حاملة ومرضعة كه با عدم لبس تاء مقدر نيست. فعل نحو: حذر بسيار پرہيزگار، از علم.

فعولٌ نحو: ضروب بسيار زننده. فعَّال: نحو: قطاع بسيار برنده، از منع. فُعّال. نحو: ضُرّاب بسيار زننده.

مفعل نحو: مخرم ومحزام بسيار قطع كننده، از ضرب. مفعيل نحو: منطيق بسيار گو، از ض.

فعّيل نحو: شريب بسيار نوشنده، از علم. فُعلة نحو: ضحكة بسيار خنده كننده، از علم. فُعل نحو: قلب بسيار دان بتقليبات امور از ض.

---

[1] نحو عليم بسيار دان.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علّامة وفروقة ومجزامة**.

برائے زیادت در مبالغه

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ	مَفْعُوْلَانِ	مَفْعُوْلُوْنَ	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلَتَانِ	مَفْعُوْلَاتٌ

وفَعُوْلٌ و**فَعيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفعل وفاعل.

واسم **تفضيل**، **ميزانه**: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.

واسم آلہ، ميزانها: **مِفْعَل مِفْعَلة مِفْعَال**، وقلّ فعّال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامه بسیار بسیار داننده از علم. **فروقه** بسیار جدا کننده از علم. **مجزامه** بسیار برنده از ص.

اسم مفعول [آنچه دلالت کند بر چیزیکه بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب زده شده. (منه)] بنائے آں از مضارع مجهول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چه اگر ضمه علامت مضارع بو میداوند التباس بمفعول افعال مے شد. وچوں بعد فتحه هم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمه دادند، و بجهت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکه فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیه بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونه ذهب مجهول. (شرح صراح، رضی)

فعیل جریح بمعنی مجروح. **فُعله** چوں: ضحکة آنکه بر و خندند. **فعل** نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست که اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسے که متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

میزانه نه گفت: میزانه منه؛ زیراکه افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل دراںجا بزیادت لفظ أکثر یا أشد باشد، چوں: أکثر استعمالا و أشد استخراجا، وهمچنیں از لون وعیب و برائے تفضیل مفعول نیاید، نحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکه ساخته شود از فعل برائے آله. (شرح الأصول)

مفعل مفعله چوں: مخیط آله دوختن، ومعرفة آله جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مفعال بکسر فاء، چوں: مخیاط آله دوختن. **مفاعل** جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومعارق.

---

[1] کرده شده.

مَفَاعِيلُ ومَعَائِل، وشذّ **مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم **ظرف**، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فَعْل	فِعْل	فُعْل	فَعَل	فَعِل	فَعُل	فِعَل
فِعل	فُعَّل	فُعُل	أَفعل[1]	فاعِل	فَيعِل[2]	فَعال

مفاعیل جمع مفعال، چوں: مفاتیح جمع مفتاح. شذ مُدُقّ بمعنی کوبه، ومنخل بمعنی پرویزن، همچنین مسعط ومدهن همه بروزن منخل، ومکحلة ومحرضة بروزن مسلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمه دان وآلہ صاف کردن گیاه اشنان، وسیبویه گفته: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نه اسم آله، پس حاجت به شذ گفتنش نیست، مصنف هم در 'اصول' همین را اختیار کرده.

منخل [ای غرباں آهنی که ازاں ادویه بیزند. (منه)] وملحق ست باسم آله وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچه بآں آتش کنند، وقیوء آنچه بآں قے کنند. (شرح الأصول) مفعَل مفعِل یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحیی ومقر ومدب، ومفعل بکسر عین وقتیکه مضارع مکسور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منه)

صفت مشبہ: ای لفظے که دلالت کند بر چیزیکه درو صفت ثابت باشد نه حادث، چوں: حسن ای شخصیکه درو نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل که دلالت کند بر چیزیکه درو صفت حادث شده باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکه درو صفت زدن حادث شده. (منه)

فعل. بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. فعل. بالکسر، نحو: صفر خالی، از س. فعل. بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. فعل نحو: حسن نیکو، از ك. فعل خشن درشت از ك. فعُل ندسٌ زیرک، از ع.

فعل زیمٌ پراگنده. فعل سرٌّ کوتاه وزن فربه. فاعل. نحو: کابر بزرگ، از ك. فعال. نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جید وازن.

فعال	**فُعَال**	فعّال	**فُعّال**	**فِعيل**	فَعُول	فَعْلى[2]
فُعْلى[3]	**فَعلى**	فَعْلان[4]	**فُعْلان**	**فَعَلان**	فعلاء[5]	**فُعَلاء**

وغیر ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فلس[6]	**فَرَس**[7]	كتف[8]	عضد[9]	**حبر**

فعال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعال**: [نحو: کُبار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فعّال: [نحو: وصاك بسیار بے حقت.] نحو: کُبّار بزرگ، ازك. **فعیل** نحو: کریم.

فعلی نحو: جمزی مادهٔ خر جهنده از سایهٔ خود بسبب نشاط زصرب، صاحب صحاح و قاموس آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط ست زیراکه وقری بمعنی شبان گلهٔ گوسفند، وجمزی خر شتاب رفتار، وقصمی بمعنی مرد کثیر سکح آمده است، کذا ذکره السقیفی، بلکه جمزی را این هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عریان برهنه، از علم. **فعلان**: نحو: حیوان، ازس.

فُعلاء: نحو: عشراء مادهٔ شتر که بر حمل او ده ماه گذشته باشد.

غیر ذلك نحو فردوس وقاموس ومسكين ومسح (شرح الأصول)

ده وزن: وقیاس دوازده بود بضرب سه حالت فا، در چار حال عین، لیکن فعِل بضم فا، وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شده، و فُعِل منقول ست، وحبُك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فُعِل بضم فا، وکسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاهی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

نحو: ذوف [2] نحو: عطشی. [3] نحو: حبلی ازس. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.

[7] اسب. [8] شانه. [9] بازو.

عنبٌ	إبلٌ[1]	قُفُلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، و در **فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، و در عَضُد، عضْد، و در إبِلٌ إبْلٌ، و در **قُفُل** قُفْل و در عُنُق عُنْق.

بروزن حبر بروزن قفس کعدس

ورباعی مجرد را پنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُخدَب** ……………………………

إبل: بریں وزن نزد سیبویہ جز ایں لفظ نیامدہ، واخفش بلز براں افزودہ، وابن حاجب ہم بداں رفتہ، ورضي وغیرہ حِبِر وطِلِ وبِلِص وإطِل وإبِد نیز اضافہ کردہ اند. صرد: جانوریست بزرگ سر کہ گنجشکان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ داشت برائے خدا. عنق: گردن وجماعۃ مردمان ودروے. (شرح الأصول) **رواست**: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، ودر کرم کرْم، ودر ضرب مجہول ضرْب. وہمچنیں در یصعق بکسر لام یصعْق بسکون آں، ودر ادرک مستفحا بکسر فا وسکون آں، ووہو ووہی وہْو وہْي وفیضرب جز آں بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتحہ راہم، وبصریاں گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العین آمدہ است لغتیست برأسہ، نہ فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامدہ؛ ازانکہ فتحہ خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) در فخذ: ای در فعِل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد.

در قفل: بدانکہ نزد اخفش وعیسی بن عمرو در فعْل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست کہ عین را ضمہ دہند بدلیل اینکہ چنانکہ نزد ایشان تخفیف بہ تسکین مطلوب ست ہمچنیں اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دِي وفِسي فاء کلمہ را کسرہ دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا في شرح الأصول. برثن: بال وچنگال مرغ شکاری.

درہم: سہ ماشہ وچہار جو از نقرہ، کذا في "الریاض". قمطر: آنچہ دراں کتاب نگاہ دارند. جخدب: بدانکہ پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جخدب بالضم وفتح دال بمعنی تلخ براں افزودہ، وگویند: آں مخفف جخادب ست، وفراء جخدب وبرقع روایت کردہ، وضم ثالث دریں ہر دو اگرچہ مشہورست، لیکن روایت ثقہ رد نتواں کرد، وہم در قعدد ودعلج وسودد وعوطط —

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چہار:

سَفَرجَل[1]	قُذعمل	جَحْمَرِش[2]	قِرطَعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غضْرفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	قِرطَبُوس[6]	قبعثری[7]	خَندریس[8]

فصل

بدانکہ مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، وہر یک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا درماضی او..

= بسبب الحاق بجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید راسہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال بران افزودہ

قرطبوس وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قصربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرصوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل. پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود، ہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين، هذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلق ثلاثة، والزائد عنها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) **رباعی**: نہ خماسی: زیراکہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہر گاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (نور عمی)

درو یا در ماضی الخ. مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

---

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شئ قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاد ناقۂ بزرگ.

[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سہ حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکہ در ماضی او سہ حرف اصلی بود زائد، یاماضی کہ در وسہ حرف اصلی ست بازیادتی. ورباعی مجرد آنست کہ درو یا در ماضی او چہار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد وزائد، یاماضی کہ درو چہار حرف اصلی وزیادہ بود، وزیادتی فعل بیش از سہ حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکہ ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلو ست، پس جائز کہ درد وہم در ماضی او سہ حرف بود چوں: ضرب وحسب. بدانکہ ثلاثی نزد اہل فن آنکہ درو سہ حرف اصلی باشد، ومجرد آنکہ درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکہ درو زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد کہ بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکہ مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچہ آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید کہ ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکہ ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصۂ تعریف آنکہ ثلاثی مجرد مثلا باب ست کہ ماضیش تنہا سہ حرف اصلی داشتہ باشد، وایں تعریف بر مجموع باب بہمہ تصرفات بلاریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست کہ صیغۂ ایست از صیغہائے باب آرے، ایں قدر لازم ست کہ معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملۃ: مصنف برائے ورود لیتمر بریں تعریف لفظ "درو" افزودہ کہ بر ہمہ صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چہار حرف: چوں: یعثر ومعثر وبعثرۃ. **لایتجاوز ستا** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، حو: أکرم، ودو مثل: حمر، وسہ بجو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچہ عقلا نہ میشدند از ضرب حرکات سہ گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد، لہذا مضارع مضموم العین کہ ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر، لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند: تاشبۂ خروج از کسرہ بضمہ وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید

وبدانکہ باب در اصطلاح صرفیان طائفہ باشد از ماخذ، وجملہ مشتقاتش کہ باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشتہ باشند، واصل در نسبتش مصدر ست، لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب افعال یاتفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ یَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ یُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي:
مصدر معروف مصدر مجهول
لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ،
بکسر عین جمع مضرب ومضربة
جمعها: مضارِبُ ومضارِیْبُ، اسم التفضیل: أَضْرَبُ ضُرْبیٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ.

باب دوم: فعل یفعُل، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نصر ینصُرُ نصْراً ناصِرٌ، نُصِر یُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، **اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصدرش متصور نبود، لهذا بماضی ومضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ینصر بفتح بضم، وگاہے بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا از یں که کسره در عین مضارع اصل ست باآنکه ائمه تصریح کرده اند باینکه هر فعل که بر حرکت عین مضارعش نصاً نیابی بسوے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفته: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیده باشند یا نه. (أنور علي)

فعل یفعل: وایں وزن وموزون هر دو مستعمل ست.

ضرب یضرب: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ فهو ضارب، ومفعول را بلفظ فذاک مضروب، ودر امر وغیره بلفظ منه ذکر کنند تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز همچنین واقع شده، ودر بعضے که نیست سبب آں قصد اختصار است. ونهی در بعضے نسخها صیغهٔ نهی وارد نشده (شرح نوادر الوصول وشرح یحیٰی بهاری هم برآنست) علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضربا: وفی نسخ مصدر: لضرب زدن، ودر زمین رفتن بطلب روزی، ویید داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. اُنْصُر گاہے بضمهٔ صاد وکسرهٔ همزه نیز آید، وایں قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: **فَعِلَ يَفْعَلُ**، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چهارم: **فَعَلَ يَفْعَلُ**، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکہ رواست **تسکین عین** فعِلَ وفُعل، ودر شهد **شَهْد شِهد**.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بکسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فضِل يَفْضُل از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛ ……………………

فعل يفعل. بر فتح مقدم کرد؛ زیراکہ از ام الأبواب است. مسمع. دریں بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآلہ وصیغ مجهول ہمہ ترک کرد، تا بر سابق قیاس کنند. فعل يفعل مقدم کرد بر کرم؛ زیراکہ فتحہ از ضمہ اخف است.

کرما: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین. یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم ونعم وبیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد ہمگنان مستعمل است. شهد: بکسر فا وسکون عین، ودر ہمین لغت ست نعم وبئس، سیبویہ گفتہ تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شهد بکسر فاء از اتباع عین.

حسبانا بالکسر ومحسبۃ بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم وبکسر وحساب وحسبۃ وحسابۃ ہر سہ بالکسر از نصر آمده است، کذا في الصحاح والقاموس، وگفتہ اند کہ صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده در قرآن مجید ہمچنین ست.

اما فضل يفضل [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیراکہ بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال ≠

ولهذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچه دانستی.

ورباعی مجرد را یک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست: چه فضل یفضل وکاد یکاد یافته شد. وحاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابی با مضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، مستمع [illegible] ماضیش از علم ومضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانه فهمید (نوادر الوصول)

وهذا کدن زیراکه در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسرۀ عین را بفاء دهند برائے دلالت بر کسرۀ عین محذوف.

ضمه شاذ ای ضمۀ کاف برائے دلالت بر حذف واو شاذ ست، قیاسا برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، واستعمالا برائے آنکه رضی گفته است: قلیل. وبعضے صرفیین کاف را مضموم یافتند، دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسرۀ کاف را وجه مرجوح هم بهم نمی رسد، كذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چهار حالت فاء در چهار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شانزده در چهار حالت لام اول شصت وچهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراهت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد، وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکه اصل در تعیین مصدر ست؛ چه اصل همه صیغها است، وچون مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هرگاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست: زیراکه چو آب از سر گذشت چه یک نیزه چه یک دست! یا آنکه در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید هم دریں صورت یکجا می شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلَالاً وفَعْلَالاً وفَعْللى وفُعْلُلَاءَ. و **مصدر رباعی وثلاثی مزید** بر مفعول وے

چوں دحرج چوں زلزال

نیز می آید. ورباعی مزید راسہ باب ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو باہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتسرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتسرْبَلُ تسرْبُلاً، مُتسرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست درآخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد ازتاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: **تسربلة**.

بعثر يبعثر واین وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید **فعللى** چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن **فعللاء**: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانو افگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعّل فعّال، واز فاعل فيعال، واز فعلل فعلال بناکنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث را کسرہ دہ اگر ساکن درمیان آنہاست، ولا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعلّ وافعالّ کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وافعلال وافعيلال گوئی. اما اشہر در فعّل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعّل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعّل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فيعال است بر سہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصدور فعل را دانستہ باشد، کذا في 'أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرجم ومستحرج مشترک است درمیان مفعول وظرف ومصدر. (جي)

تسربلة یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را درینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر 'شرح اصول' آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِر، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعِرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلِّيْنَةٌ. كقشعريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونه است: **ملحق** و **مطلق**، مطلق دو قسم ست: یکے آنکہ درو یا در ماضی او ....

اقشعرر بفک ادغام و سکون آخر. فائدہ: بدانکہ نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست: لہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست: ازانکہ حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت دادہ اند، ونزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسرہ وفتحہ، واگر مضموم العین ست بضمہ نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدھا، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمدہ است، قال الله تعالى: [illegible] (بقرة ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مريم: ۷۵) بالفك.

لہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسرہ وفتحہ در امر ذکر کردہ، ولغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست دریخا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) **مطلق**: ازان کہ خالی ست از قید الحاق. (یحیی)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر وقشعریرۃ اگرچہ دریں ہمزۂ وصل نیست اما در ماضی ایں ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود ومے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) **نبود**: یعنی در وے در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: ادّکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَانّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: ازْيَانّ أي حسن وافوعل چوں: اکوھد کاقشعر از کہد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی. وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا في "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، وازانست افتعله الله تعالى در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) **انفعال**: ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، يقال: فعلته فانفعل، كقولك: كسرته فانكسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چهارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	أُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعيعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَاناً	مُخْشَوْشِنٌ
أُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اعلواطا: دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مهار یا برهنه، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کما في "القاموس". وآنچه در نسخ "منشعب" مشتهر ست قلاده در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر "صحاح" گفته: واوش یا نشد، چنانکه در اعشوشب اعشیشابا که مشدد ست، ونزد بعضے اعلیواطا نیز آید، کما في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

یخشوشن: قاعده در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکه اگر ماضی چهار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چون: یکرم ویدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش همزه وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چون: یحتسب ویستنصر، وإلا باب تفعل وتفاعل که مفتوح آید بسبب آنکه اصل آنها تفعل وتفعلل ست، چنانکه مکسور آید حسبه یحسبه که ماخوذ ست از حسبه، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکه فاضل بهاری گفته.

واگر ما قبلش تاء زائد مفتوح آید، چون: یتصرف ویتدحرج، ودر ابوابیکه ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در آنها کسره بما قبل دهند اگر مده نباشد، چون: یعلوط ویحمر، وإلا حذف کنند، چون: یدهام، ودر مضارع مجهول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در همه جا، ودر مدغم معامله معروف کنند چنانکه دانستی.

اُخشوشن: قاعده دیگر در شناخت ماضی مجهول: پس بدانکه در هر ماضی مجهول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تاء زائده است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چون: تعهد وتدحرج، واگر همزه است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چون: استنصر واحتسب، واگر هیچ یکے ازین هر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چون: نصر، یا زائد ازاں، چون: اُکرم ودحرج وقوتل وحصر، وشامل ترازین قاعده ایست که گوئی: ما قبل آخر را کسره ده، ودیگر هر متحرک را ضمه.

إحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	إِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	أُحْمُرَّ
يُحْمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	إِحْمَرَّ	إِحْمَرِّ	إِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعیلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	**اِدْهِيمَاماً**	مُدْهَامٌّ	أُدْهُومَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکه در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	**إِكْرَاماً**[1]	**مُكْرِمٌ**	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	**مُكْرَمٌ**

احمرّ: بدانکه ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وتفاعل وافعل که فرع آنها ست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی که واوِ دومش مبدل بیا شد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیره، وازینجا پی بری که ادغام اصلی در لام کلمه نشود. **مُحْمَرٌّ**: اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **ادهیماما**: سیاه شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (رحمن ٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) **پنج باب الخ**: کثیر را تابع واحد کردند نه بالعکس؛ چراکه دران فائده تخفیف حاصل ست نه در عکس آن. **إکراما**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فعالة وفعال بفتح فاء آید، چون: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ (نوح ١٧) وشارح تسهیل گوید: که حق آنست که گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است که مقارن فعل إفعال شده، واگر کرامة دراصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چه ساکن را وقت حرکت کسره دہند؛ تا کسره دلالت می کرد بر حذف ہمزه، وظاہر کلام سیبویه آنست که نبات اسم ست که قائم مقام مصدر شد. (نور الوصول)

مُکْرِمٌ: بکسر را، اسم فاعل، بدانکه آن گاہے بر وزن فاعل آید، چون: وارس ویافع ووارق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسہب ومحصن، وبر مفعول، مثل: ملقوح، نه ملقح چنانکه مشتہر ست. (نور الوصول)

مُکْرَمٌ: بفتح را، اسم مفعول، بر وزن فاعل ہم آید، چون: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على **تَفْعِلَة** وفِعَال **وفَعَال** **وفِعَّالٍ** **وتَفْعَالٍ**.

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	تُقُبِّلَ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ

وجاء تملاق.

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

وىجي، مصنف يجيء صیغۂ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تفعلة وزن تفعلة از ناقص کلیۃً واز مہموز اکثر مے آید، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشری تاء در تعزية وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزي بدو یاء بر وزن تفعیل بود. محتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعال بدانکہ اکثری از معتبرین كذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قولہ تعالی. [illegible] (النبأ ۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ كذاب بالتخفیف را مصدر كذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیۃ بر قراءت تخفیف كذب را مصدر كاذب گویند، نہ كذب.

فعال نحو: كذاب بتشدید وتخفیف ذال. تفعال نحو: تكرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولا مشاحة في الاصطلاح. (منه) وجاء تملاق [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وصيرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نیامدہ.

---

[1] پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابل

وتتقطعت وتشابهت .بزیادتی تائے اول وتفاوت بفتح وکسر واوٗ شاذ ست، چوں در آید تائے
روباروی شدن
مضارع .بر تائے تفعل وتفاعل رواست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء فِعَال وفِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست بشابة. **تفاوت** تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر**: اما ضمہ واوٗ قیاسی ست. **حذف یکے**. [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلائِكَةُ والرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: [illegible] (مجادلہ ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیراکہ اول علامت مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیراکہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت باب ست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، والا اگر در مجہول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی را حذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سئايلته بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مہموز العین از باب منع را با سايَلْته اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، وسئايلْته خلاف قیاس خواندند. (شرح الأصول)

جاء فئدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا. ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں .بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فعال** بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسره خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش همزهٔ وصل یا تائے زائدهٔ مطرده، ودر مضارع أبي ووجل ونحوه یاء را نیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق برباعی مجرد وملحق بمزید. قسم اول هفت باب است:

کافتعل و استفعل کباب تفعل و تفاعل

باب اول: **فعللة**:

جَلْبَبَ يُجَلْبِبُ **جَلْبَبَةً** مُجَلْبِبٌ جُلْبِبَ يُجَلْبَبُ مُجَلْبَبٌ جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچه فعال قیل ست از مثال یائی ہیچو یوم بمعنی میاومت یعنی تا یام معامله نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: یعنی مضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في الأصول؛ تا دلالت کند بر کسرهٔ عین ماضی، وفاء را ندهند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا که یاء در اصل دو کسره است، اما تحقق وتذهب بکسر تاء آید با آنکه ماضیش مفتوح العین. وهمچنین نعلم بکسر نون در قراءتے، ومعهذا ماضی او مکسور العین نیست ونه مضارع مفتوح العین، اما ولین شاذاند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوه: مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر الأصول یجب ومتصرفاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مهموز العین را که از علم باشد نیز ازیں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکه زیادت مذکوره افادهٔ کدام معنی قیاسی نه بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیره است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلهٔ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآله وهمزهٔ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدهٔ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیه؛ ولهذا موافقت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچه بعضے جا افاده معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل کوکب وزینب که ککب وزنب مستعمل نشده. (نوادر الوصول)

فعللة: صیغ ازیں باب ست، اصله صلوق وازتفعیل نیست، وإلا صلوق می بود. (ذکر الأصول)

جلببةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالكسر، چادر جلببة مصدر منه. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب هفتم: فَعْلاةٌ:

قَلْسَى	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسَى	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فیعلة: بزیادة یا میان فا و عین. **خیْعلة**. خیعل پیراہن بے آستین، خیعلة پوشانیدن آں. **فوعلة**. بزیادت واوٗ میان فاء وعین. **فعنلة**: بزیادۃ نون میان عین ولام. **فعیلة**: بزیادۃ یا میان عین ولام. **شریفة**: شریاف برگ کشت کہ دراز وانبوه شود چنانکہ برند آنرا، یقال: شریفت الزرع إذا قطعت شریافه. **فعولة**: بزیادت واوٗ میان عین ولام.

قلسی [در اصل قَلْسَيَ کدحْرج بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح بود، را الف کردند، یقال: قسسته فتقلسی أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاه پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ "تسربل" وبـ "احرنجم". نوع اول هفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	تَخَيْعُلاً	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

= یں تعلیل ممتنع باشد، وایں معنی در ما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکه اگر در لام کلمه رباعی حرف علت واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقی وقوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود، لهذا نگویند: که میزان بر وزن میعل وموزون بر مفعول ست. (نحو در الموصول) قلساة دراصل قلسية بود کدحرجة، یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: هرگاه فرغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات رباعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء: زیراکه زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت ست، چنانکه در تدحرج، چوں: قلسية فتقلسی، وآنرا هفت باب ست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکه زیادت همزه برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت است، چنانکه در احرنجم.

رباعی مزید: در بعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر که غریب وقلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسهل ای وسعت کند وسهل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح اسماء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چهارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیرآں، وفنعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراهن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسُ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	**تَسَرْوُلاً** إلخ

باب هفتم: **تَفَعْلِ**:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام كلاه پوشيدن، كذا في "الصراح". تسرولا ازار پوشيدن، يقال: سرولته فتسرول، كذا يفهم من "الصراح".

تفعل. اصلش تفعلي بود، ضمهٔ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء راافگندند. تقلسى: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که ایں باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ماقبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولہذا قاعدهٔ نقل حرکت رابعدم الحاق مقید کرده اند، كما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نه آنکه انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل بریں تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدهٔ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشيدن.

اما باب تمفعل وتفعلت شاذ ند وغریب وملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلَاءٌ:

اِسْلَنْقَى	يَسْلَنْقِي	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقَى	مُسْلَنْقًى	اِسْلَنْقِ

وندر اِكْوَهَدَّ.

ای جهد وتعب

ـ مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام ونقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائی در اسفار متقدمین ومتأخرین کہ از نظر احقر گزشتہ این قواعد بدین شرط مقید نیست، وباوجود این تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازین تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص برین تخصیص ہم در کتاب یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل چون: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنین تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذهب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولی ای مولی شد. **تفعلت** [در کتب صرف تفعلت را غریب گفتہ.] چون: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ وبالغ در کارے بجودت رائے، کذا في شرح الأصول.

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس وفصیح، چون: فتح عین ماضی ومضارع در أبى يأبى واستصوب واستحوذ وماء وآل کہ در اصل ماه وأهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چون: قنى يقنى بفتحهما وحس بفک ادغام، سوم: قلیل الاستعمال وفصیح باشد، چون: فعل بکسرتین، ہمچو: إبل وبلز، وفعُل بکسر اول وضم ثانی، ہمچو: دئل ووعل، یا غیر فصیح، چون: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چون: حبک در بعضے قراءة شاذہ.

ملحق باحرنجم: ای نادر الاستعمال، وهذا لم يندرجهما تحت التعداد. **دو باب ست:** در اصول سہ باب گفتہ، ثالث افوعل است، چون: احونصل، وبعضے افعلاء افزودہ اند، چون: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر الخ: وحق آنست کہ اکوهدّ اکوألّ ثلاثی مزید مطلق ست بروزن افوعل بزیادت واو مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، —

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، **بدانکه** سه **باب اول أم الأبواب اند**، ودر **کثرت خصائص** متساویة الأقدام، **لیکن مغالبه** خاصهٔ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، ....

= چنانکه در "اصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصة وخاصیة وخصیصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد في غيره درینجا درست نمی شد، لهذا فاضل بهاری گفته که مراد ازاں معنی براصل که ماده وهیئات افعال براں دلالت دارد بوده ست، ویاء وتاء در خاصیة بتشدید صاد وتحتانی برائے مصدریة ست، چنانکه در فاعلیة ومفعولیة وجزآں

ام الابواب اند: یعنی اصول ابواب، وام بمعنی اصل است؛ زیراکه درین هر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ ومعنی اینها باهم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصل ست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور درانها نیست. كذا في "شرح التسهيل" وغيره. ومیتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، كما لا يخفى. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، وکسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحه دهد وشاعره فشعرته أشعره بالفتح گوید، وابو زید أفخره بضم حکایت کرده. (رضي) **وهي ذكر** وآں یعنی مغالبه ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة**. یا آنچه دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني [یعنی مخاصمه در من واو واقع شد، وهریکے دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیراکه ایں لفظ خاصة بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیره آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشاں ایں را هم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و**علل** و**احزان** وفرح **از فعِل بیشتر آیند**، و**الوان وعیوب** و**حلی** می آیند ازو، وچندے **بضم عین** نیز آمدہ. اما خاصیت فتح فرح خوش شد آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما ركن يركن من التداخل، **وأبى يأبى** شاذ. **وخاصیت کرم** آنکہ از **صفت خلقیہ** بود حقیقۃ یا حکما، **یا صفتے شبیہ بآں**.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: وعدني فوعدته عِدة، ويسرني فيسرته يُسرة، واجوف یائی وناقص یائی، نحو: بايعني فبعته بَيعة، ورمني فرميته رَمية، واجوف واوی از نصر آید. **علل**: جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل**: بکسر عین، وایں باب ہر گاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست (سار مدری)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: كدر تیرہ گوں شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء، وفتح لام جمع حلية بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعين آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء أدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرق ورعن بالضم والكسر. (شافیہ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: ادم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبى يأبى: وشجى يشجى وقلى يقلى وعض يعض ضعیف است وفصیح اول از ن وآخر از س.

خاصیت کرم: بنائے فعل بضم عین غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینها، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشتہ باشد، چوں: صغر ومكث وصعر وكبر ونظائر اینها، وازیں جہت ایں باب لازم ست وہر گز متعدی نیامدہ، چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مارمدری)

صفت خلقیہ: ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یا صفتے: چوں: فقاهت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کے از لباس ودیگر عوارض منفکہ.

وباب حسب الفاظ **معدوده** نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ **وَرِثَ** وَرِعَ وَرِمَ **وَرِيَ** وَلِيَ **وَغِرَ**
نزدیک شدن موافق وسزاوار یافتن ہلاک شدن
وَحِرَ وَلِهَ **وَهِلَ** **وَعِمَ** وَطِئَ **يَئِسَ** يَبِسَ. **خاصیت** إفعال **تعدیه وتصییر** ست، **نحو**: خَرَجَ زَيْدٌ
حرة بفتحتين كينه داشتن کوفتن پا خشک شدن من حسب
وأَخْرَجْتُهُ وقَدْ يُلْزِمُ، **نحو**: **أَحْمَدَ**، **وتعریض** إی بردن **فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ**،

نعم: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگین شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، وره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، وبه تعیا کشید، وهی درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من بابین.

ومق: مقة دوست داشتن. وثق: ثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. ورث: إرث بالألف المقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وری: آتش جستن از آتش، وریه من علم وحسب. (ص)

وغر: بفتحتين بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) وهل: از وهل بجائے رفتن وہم که مراد آں نباشد.

وعم: دعا بنعمت در حق کسے کردن. یئس: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیه الخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابرست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول اینجا بسه گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواهد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثلہ مذکورہ تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست: چه میتوان گفت که او را صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیرا که فاعل او را صاحب بصره نگردانیده، ودر أنرته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نرته مجردش هم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد یلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر، چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: أبعته. ووجدان إی **یافتن چیزی** را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، **وسلب** إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شكى وأشكيته، وإعطاء ماخذ نحو: **أشويته** وأقطعته قضبانا. وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق. وصیرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب. ولیاقت وحینونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

ابعته: بردم او را در محل بیع. یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست که ازاں مصدر باب افعال ساخته باشند. یافتن چیزے: وہم یافتن ماخذ نحو: أقصصته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدخولش مبنی للفاعل خواهد بود، چون: أبخلته ای بخیل یافتم او را. واگر متعدی باشد مبنی للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الاصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع است. یکے: سلب از فاعل، ودرینحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را. دوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شكى أشكيته او شکایت کرد من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشويته: دادم ورا شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتے که او را بریان کنند وقابل بریشتن باشد، وآنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر است که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. اصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

اعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبهٔ عدد، نحو: أعشرت الدراهم ای دراهم بمرتبهٔ ده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثله بطور لف ونشر است. البن: ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

اخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستحق ماخذ. الأم الفرع: فرع او را ملامت شد سزاوار، مثال لیاقت بدون حینونت.

احصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت است. وفرق در حینونت وبلوغ آنکه در حینونت ماخذ مسند الیه است، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف است اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کرده اند: زیرا که در امثلهٔ مذکوره می توان گفت که صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغہ، **نحو**: **أثمر النخل** و**أسفر الصبح**، **وابتداء**، **نحو**: أشفق، **وموافقت مجرد** وفعَّل وتفعل واستفعل، **نحو**: **دجی اللیل** وأدجی، **ومطاوعت** فعَلَ وفعَّل إی پس آمدن أفعل مر فعَلَ یا فعَّل را؛ تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را **نحو**: **کببته** فأکب. **خاصیت تفعیل** تعدیه و تصییر ست، **نحو**: نَزَّلَ..

مبالغہ: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغہ در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار ثمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغہ در کمیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغہ در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکہ مجردش دریں معنی آمدہ باشد، خواہ مجرد اصلا نیامدہ باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمدہ باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مہربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آوردہ اند، واکثر لغویین ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف ست کہ مجردش باالتفاق بدیں معنی نیامدہ. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصۂ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکہ ہر جایئکہ معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصہ حسبانست.

دجی اللیل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصہ دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در ارتشاف" گوید. مطاوعت حقیقة در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الحبل فانقطع، ورضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زیدو باعدت زیدا فتباعد؛ چہ قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

کببته إلخ [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: کہ مطاوعت أکب در عربیت ثابت نشدہ، ومعنی أکب دخل في الکب ست، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

ونَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقذّيت عينه، وصيرورت نحو: نَوَّرَ. وبلوغ نحو:
عمّق وخيّم، ومبالغه، نحو: صرّحَ وجوّلَ ومَوّتَ الإبلُ وقطّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ
تا عمق رسید در خیمه داخل شد
نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلتُها، وتخلیط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو:
ذَهّبْتُه. وتحویل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: نصَّرته وخَيَّمْتُه، وقصر یعنی
بذهب زر اندود کردن
اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَل وتفعّلَ، وابتداء.
در معنی نحو کتم

نزلته مثال اجتماع تعدیه وتصییر، وتعدیه بدون تصییر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصییر بے تعدیه نحو: عصبت لسهم. قذيت عينه ای دور کردم خاشاک از چشم او. نوّر أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه برآورد (ص)

بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرّح خوب ظاهر کرده شد، وجوّل بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است ودوم در کم، ومبالغه در فاعل چوں: موّت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطّعت الثياب بسیار جامها قطع کردم.

فسقته نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست کفّرته، در "تعلیق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: "کفّرت الرجل دعوته کافرا"، وتکفیر را بمعنی کفاره دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" ردّ می کند: کفّر الرجل نسبه إلى الکفر، ودر "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جللتها جلّ قرار گرفتن وجل براسپ افگندن. (صراح) نصّرته [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن.

خيّمته [ہمچو خیمه نمودم او را.] تخییم: خیمه ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک وبد آمده نحو. سقّیته ای گفتم او را: سقاك الله، وجدّعته ای گفتم: جدعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے که بوده است، نحو: کوّف بکوفه، وبمعنی کار کردن در مانند نحو: صبّح صبح درآمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: کوّف ای بکوفه رفت، وبرائے غیر آں.

هلّل ای لا إله إلا الله گفت. فعل ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيّلته. أفعل أشويته أطعمته شواء.

تفعّل: نحو: ترّس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، **نحو**: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، **نحو**: **تَجَوَّعَ** وتَکَوَّفَ،
بزور کوفی شده
وتجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوَّب**، ولبس ماخذ نحو: **تختَّمَ**، وتعمُّل یعنی ماخذ را بکار
پوشیدن
بردن نحو: **تَدَهَّنَ** **وتترس** وتخیَّم، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
ای خیمه را بکار برد
یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تَبَوَّبَ** **وتجنبَ** **وتَوَسَّدَ الحَجَرَ** **وتأبَّطَه**، وتدریج یعنی تکرار عمل
بمهلت نحو: **تَجَرَّعَ** **وتَحَفَّظَ**، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وتَبَحَّرَ،
وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجرد وأَفْعَلَ **وفَعَّلَ وإسْتَفْعَلَ**، وابتداء.
صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وابصر نحو تکلم

مطاوعت فعل بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس. یا تعدیه نحو. علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعل که برائے تکثیر وتعدیه باشد ثلاثی مجرد است نحو: نعمته فنعم، وفرحته ففرح. (رضی)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے که موجود نه باشد.] فرق میان آں وتخییل که خاصۂ تفاعل ست آنکه در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راه خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکار الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنه شد.

تحوب از گناه پرہیز کرد، حوب بالضم گناه. **تختم** ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. **تدهن** روغن را بر بدن مالید. **تترس** ترس یعنی سپر را بکار برد. **یعنی ساختن**: واین چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی

تبوب مثال اول یعنی دروازه ساخت. **تجنب** مثال دوم ای گوشه گرفت.

توسد الحجر مثال سوم ای تکیه ساخت سنگ را. **تأبطه**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ [جرعه جرعه نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر شافیة گفته: تفهم ازین قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکه برائے تکلف در فهم بوده باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکار الأصول)

استفعل موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکه شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالب معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت ای هریک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ وتفاعَلَ، وابتداء.

نحو سافرت بمعنی سفرت   نحو قاسده

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور وتعلق فعل یعنی از هریک بدیگرے نحو: تشاتما، وشرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترافعا شیئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را

بیکدیگر دشنام دادند   بدوں تعلق

حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنی أفعل نحو: باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء. ولفظے که در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواهد، واگر نه لازم بود.

نحو تعالی بمعنی علا   چوں جاذبت زیدا ثوبا   نحو تجاذبا ثوبا

فاعل ومفعول: واحد باشند هر دو، یا متعدد یا مختلف. **هریک:** در خارج اگرچه در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکه یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را این باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمته، واز جهت آنکه در واقع هریک از فاعل ومفعول بود فعلیکه مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد درین باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو. جذبت ثوبا وجاذبت زیدا، بخلاف ضرب که مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد (رکار الاصول)

افعل نحو: باعده وأبعده. **فعل** ای در تکثیر ضاعفه بمعنی ضعّفه. **کم ست:** لیکن مے آید زیراکه وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگرے، بخلاف مفاعله که وضع آن برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکه متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آن فعل از غیر فاعل. **ترافعا شیئا** [هر دو برداشتند چیزے را] نحو: شتم وشکی، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکه در واقع حاصل نباشد. **تمارض** خود را بیمار ظاهر نمود. **مطاوعت فاعل** مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: نعمته فتنعم، یا لازم چون: کسرته فانکسر، پس تضارب زید عمرو مطاوع ضارب زید عمرا نگویند، زیراکه هر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول به است که فاعل شده ودر فعل مجازا اطلاق کنند. (رضي) **بمعنی افعل** ای وقتیکه فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **افعل** نحو: تیامن بمعنی ایمن در آمد بیمین. **ابتداء:** نحو. تبارك مقدس ومنزه شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگرنه:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکه یکے مثال: قاتلت زیدا. (منه)

لازم بود: چون: تقاتلت أنا وزید، ووجه این معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتذَى الشّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانب گرفت غذا ساخت گوسپند را در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در **فعل نحو**: اکتسب، و**تخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت**
کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب برائے خود پیمود
تفعل نحو: غممته فاغتم، و**موافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.**

[illegible]
خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامہ
استکرمته، و**حسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
استحجر الطین و**استنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو: استرجع**، . .
سنگ شد گل ناقہ شد شتر وطن گرفت قریہارا جمع آیہ

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)

احتجر بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضمہ بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (ركاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: لها ما كسبت وعليها ما اكتسبت (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب واکتسب فرقے نکردہ اند. (رضي)

فعل الفاعل کردن فاعل فعل را برائے خود **مطاوعت تفعل** ہمچنیں مطاوعت تفعیل وافعل، چوں: سومته فاتسام، وأوقد النار فاتقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل. [نحو: ارتدى وتردى، واحتسب وتحسب.] نحو: حنفاه بمعنی أزال حفاه، واحتجر بمعنی أحجر داخل حجاز شد. (ركاز الأصول) **تفاعل** چوں: اختصم واجتوروا بمعنی تخاصما وتجاوروا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل** نحو: ایتجر واستاجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے باسخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند ناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در الأصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کردہ، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمردہ، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعنى نادر، خلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (ركاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، و**موافقت مجرد وأفعل** وتفعل **وافتعل**، وابتداء وانفعال را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: **كسرته فانكسر**، و**موافقت فعل وأفعل** نادر، وفائے آں لام ورا ونون و**حرف لین نبود**، ويطاوع أفعل نحو: **أغلقت الباب** فانغلق، وابتدأ. وافعيعال را **لزوم غالب** و**مبالغه لازم**، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل** نادر. وافعلاّل وفعيلال را لزوم ومبالغه لازم، **ولون وعيب غالب**.

أقمته فاستقام [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنیں مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (ركاز الأصول) افتعل نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. وتفعل ای در تکثیر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (ركاز الأصول، نوادر الوصول) كسرته فانكسر وچوں علاج لازم ایں باب است علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

و فعل نحو: حجر بمعنی أحجر بحجر رسید موافقت در بلوغ، واحصد و حصد در حینونت. (منه)

حرف لین نبود بجہت استثقال، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، [illegible]، و[illegible] انمحی وندر قلیل ونادر ست. (ركاز الأصول) مطاوع آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالب دلیل تقلیل ست کہ در 'شافية' و 'رضي' بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب بستم در را پس بستہ شد. ابتدأ ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروریته سوار شدم اورا عریان.

مبالغه لازم ومبالغه نحو: اعشوشبت الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغه از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در 'اصول' مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل مجرد نحو: ثنيته فاثنونى پیچیدم اورا پس پیچید شد.

موافقت استفعل نحو: احليته واستحليته شیریں پنداشتم اورا. لون نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: [illegible] سرعت کرد، وابهار الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة**. وفعلل لمعان **كثيرة**، و لم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا**. **تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع**

نحو دحرجته فتدحرج نحو زلزل ووسوس

فعلل، و**كذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

فصل

بدانکہ جملہ افعال واسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت وہمزہ ودو حرف یک جنس نبود، ومہموز: لفظے کہ از اصولش ہمزہ بود، ومعتل لفظے کہ در اصول آں حرف علت ست، ....

بناء مقتضب. [غالب وگاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس و حووی.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) **يجيء للمبالغة** دائما لازم نحو: اجلوذ وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. **كثيرة** يتعسر صبصهى، منجملہ آں قصر است نحو: بسمل بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم او را، ومطاوعت خود نحو: عصرش الليل بصره فعطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأوقة مجنون شدن، ومہموز العین سلارة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. **قد يقتضب** ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. **يطاوع فعلل** نحو: ثعجره فاثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنقص برحس منقبض شد. **كذا**: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: صمأنته فاصمأن. **يجيء مقتضبا** اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة أيضا** مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى **افعل**: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. **ہمزہ بود**: چوں: أمر وسأل وقرأ وضأضأ وأنس وؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) **حرف علت ست**: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. **اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا نصکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن.** و **معتل** دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سه قسم ست: **مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص** نسکفوض ضفسي کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند ایں دو حرف نحو: ررت یدہ، چوں: مد لیکن لازم مے آید کہ سس وددن وهعجع داخل مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح ست مگر آنکہ گویند: لہذا از شدت ندرت کالمعدوم اند. (نوادر الوصول)

بر سه گونه: زیراکہ همزہ یا فاء کلمہ است یا عین کلمہ یالام کلمہ.

نصکس ف جمع حروف اشارہ بابواب مطردست، وعلی حدہ کردن عبارت از شذوذ، چہ شذوذ جدا افتادن از جماعت ست. پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الأسر کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، وہمچنین اشارات آیندہ باید فہمید.
(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مهربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینہ.

فکس ض ن. ف: القراءة خواندن. ك: الرداءة بد شدن. س: البرءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر: لہذا از ض ہم جدا نوشتہ شد نحو: الدنءة فرومایہ شدن. (منه) **مثال** معتل ف، کہ مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح [تقدیم واؤ اشارہ بہ مثال واوی ست.] ض: الوعد وعدہ کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن ك: الوسم نیکو روشدن. ح: الورم آماسیدن ووجہ جدا از نصر ضعیف ست **یضفسك ح** ض: الیسر قمار باختن ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن، س: الیتم یتیم شدن ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ض: الصوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کردہ، ویائی س: الصیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ك: البید ہلاک شدن. و**ناقص** واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الحثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن س: الخشیة ترسیدن. ك: هو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے وارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض توسط واؤ اشارہ باجوف واوی **سیض ن** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفيف دو وجه است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. و**مضاعف** دو قسم ست:

كثير قس

مضاعف ثلاثي كه عين ولامش يک جنس بود ضنس ك، و**مضاعف رباعى** كه فا ولام اول وعين ولام ثانيش همچنين باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مركبات **أوب نصر س**، **أيد** ضرب س، **أتو** نصر ك، **أُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مهموز فا ناقص واوی

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف يائی مهموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: كه فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س**: ضرب: الوقاية نگه داشتن. ح: الولي نزديک شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض**: [كه فاء وعين يا عين ولام او حرف علت بود.] س: الطوى گرسنه شدن. ض: الهوى فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك**. ض: الفرر گريختن. ن: المد كشيدن. س: العض چيزے را بدندان گزيدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب**: اى مهموز فا واجوف واوى، والأوب بمعنى باز گشتن.

نصر س: اى از نصر بسيار آيد چون: أوام تشنه شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع كم چون: أود كژ شدن.

أيد: اى مهموز فا اجوف يائى از ضرب بسيار آمده، چون: أيم بيوه شدن، واز سمع كم چون: أيد توان شدن. (نوادر الوصول) **أتو**: بسيار چون: الأتو تقصير كردن، واز ك كم چون: الأموة كنيز شدن. **أدي**: بدال مهمله مهموز فاء ناقص يائى، وآب بالضم منجمد شدن، از ضرب بسيار آيد، واز سمع قليل چون: الأري كينه ور شدن. **وأد**: مثال واوى مهموز العين بمعنى زنده در گور كردن ض، واز سمع قليل نحو: وأب غضبناک شدن. **يأس**: مثال يائى مهموز عين نوميد شدن از هر دو باب. **دأو**: مهموز عين ناقص واوى بدال مهمله فريب، وبمعجمه راندن شتران، از فتح كثير واز نصر قليل نحو: السأو غمگين شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مهموز عين ناقص يائى بالفتح ديدن، از فتح، واز ضرب قليل نحو: الصئي بانگ كردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوى مهموز اللام مهيا كردن، از فتح، والوضاءة نيكو شدن، از ك، والوثء شگافته شدن گوشت، از سمع، والوطء پي سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ**: اجوف واوى مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بيمار شدن، از سمع. **أوي**: مهموز فاء لفيف مقرون جاى گرفتن، از ضرب قليل.

وأي: مهموز عين لفيف مفروق وعده كردن، از ضرب قليل. **أب**: مهموز فاء مضاعف دست بشمشير بردن براے كشتن از نصر، والأنين ناليدن، از ضرب، والأس بوى گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آيد. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وھوہ توھوہ.

بدانکہ واؤ را وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، وہر سہ را حرف مد ولین گویند. وتخفیف لفظ بر چند وجہ، إسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، وتحریك: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف وزیادت، نحو: آأنت، وإبدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: یعنی تقدیم وتاخیر، وبین بین: ای خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ ومیان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ماقبل ہمزہ بود، اما اعلال وتعلیل ....

ودّ مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یمّ مثال یائی مضاعف بدریا افگندن، از سمع قلیل.

طأطأ مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسہ پرندہ سر فرو آورد. (نوادر الوصول) تکأکأ مضاعف رباعی مزید ومہموز پس پا باز آمد. وھوہ توھوہ معتل ومضاعف رباعی مجرد، وھوہ الکلب في صوتہ جزع آواز نمود، وہمچنین توھوہ مزید. ہیو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ماقبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مدّ، وبدون آں نحو: [illegible] (سورہ ۱). انداختن حرف: علت نحو: یعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: صت. آأنت بمد، أصلہ: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو. قل ودع ورس وأمسيت وماء أصلھا: قول وبیع ورس وأمسست وماہ. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: مد، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را تا بدل نمودہ ادغام کردند (منہ)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصلہ: أبار جمع بیر، وقسي أصلہ: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند ماقبل ہمزہ آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

وتحویل
اصول مهموز:

قواعد
همزه ساکن در غیر یأم ویأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس همزه بود، وکل وخذ ومر شاذ. وهمزۀ متحرکه بعد واؤ ویائے ساکن که زائده اند نه برائے

دیگر در کلمه همزه
الحاق رواست که جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: **أفیس** ومقروة و خطیة،

جهت اجتماع متجانسین
وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال ....

حرف علت: احتراز ست از تخفیف همزه واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین سم، وتحریک مثل بائے اذهب، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء که ماه بود، وبین بین چوں: أصدق که میان ضاد وزا خوانده شود، وبحذف چوں. حرٌ، أصله: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أم، أصله: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کرده بما قبل دادند، پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق همزه بیشتر ست، ومراد ازاں جائے که ابدال همزه وادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از أوس بمعنی عطا دادن ست، ومراد ازان لفظے که دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکه دران اعلال سازند نه ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحه بود بالف بدل شود، واگر کسره بود بیاء واگر ضمه بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس همزه بود: وآں همزه ساکن نحو: امن یؤمن إیمانا. **کل**. اصل آں أؤکل وأؤخذ وأؤمر هست، قیاس بدل همزه بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر هر دو جائز ست. **نه برائے الحاق**: احتراز ست از حنألٌ وحوأب که واؤ ویاء برائے الحاق ست. **أفیس**: تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فاس بمعنی تبر، أصله: أفیئس، همزه را یاء کرده ادغام کردند، وهمچنین مقروة، أصله: مقروءة، وخطیة مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئة بود قاعدۀ مذکوره جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل سائل؛ زیراکه الف حرکت نه پذیرد.

غیر مذکور: برابر ست که آں ساکن واؤ ویاء نباشد بلکه صحیح چوں: مسألة، یا واؤ ویاء اصلی چوں: سَوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جیألٌ، یا زائد در کلمۀ دیگر نحو: باعوا أمواهم. **نون انفعال**: احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوجّ؛ زیراکه نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت همزه او را دهند خلاف وضع لازم آید، وجاء نصر وانظر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

روا که بیفتد وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمر، لیکن حذف در یَرى ویُرى آه وصرف ی تمام تصریفات أَرَى ویُرِي لازم شده، ویجيء مَرَاة. ومتحرکه بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه خلاف قیاس نحو: أئمة وجاء، وگرنه واؤ شود نحو: أوادم. ابن مالک مضمومه را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش ی ہمزہ سابق مکسوره بعد مضمومه واؤ شود. وساکنه ومتحرکه بعد متحرکه یاساکنه یاء گردد در موضع ....

روا که بیفتد: وبین بین نکنند تا شبه ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا داوی ویائی نکرده باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفین وبعضے بصریین ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعده مقرر نموده اند، چوں: رفو در رفاء. (رضی) سل أصله: اسأل، حرکت ہمزه دوم بسین داده افگندند، پس ہمزه اول را بعدم حاجت.

جیل بمعنی کفتار، أصله: جيئل بر وزن جعفر ملحق بآں، ہمزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزه دوم بر واؤ ویائے الحاق که بمنزله حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم. فروختند ماہہائے خود را، اصل آں: باعوا أمواهم، حرکت بواؤ زائد که در کلمه دیگر است دادند، وہمزه را حذف کردند. لمر أصله: م أرَي، یاء بلام افتاد م رَأ شد، پس حرکت ہمزه دوم براء وحرکت ہمزه اول بمیم بردند وہر دو ہمزه انداختند.

الحمر ولحمر أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد ایں حرکت نمود ہمزه وصلی بجہت استغنی انداخت، وہر که برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) یری ویری. ای در اخوات مضارع معروف ومجہول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مرءة مرأة ست. ائمة: أصله: أءممة، کسره میم بہمزه ثانی داده ادغام رفت أئمة شد، پس ہمزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزه شد، پس ہمزه دوم جہت کسره اول یاء شد جاءي گردید، قاعده داع جاری کردند. مضمومه را: پس جاءء جاءؤ نموده، قاعده داع جاری کنند.

بعد مضمومه واؤ: چوں: أويب در أءيب، وبنا بر قاعده مذکور أييب باید.

ساکنه ومتحرکه: ای اگر ہمزه ساکنه ومتحرکه بعد ہمزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزه در مخرج واؤ نشد بجہت بعد، ونه بین بین که تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، متحرکه بعد ساکنه قرأأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحه منفرده بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واوٗ جوازا، **کمیر** و**جون**، اخفش مضمومه را بعد کسره یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفته اند: رواست **قلب متحرکه** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند مستهزؤون** وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر همزه بعد الف **بین بین قریب** ای وجه اول از دو وجه مذکور، **چنانکه** در سَأَلَ وسَئِم ومُسْتَهْزِئِیْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أکثر من همزتین خفف الثانیة والرابعة وحقق الأولی والثالثة والخامسة. ودر دو همزه از دو کلمه صحیح ست **تحقیق هر دو** و**تخفیف هر دو**..

کمیر أصله: مئر بمعنی کینه ودشمنی. **خون**: در جون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسوره را بعد ضمه واوٗ سازد، چوں: سوِل در سئل.] بمقتضے عبارت فارسی بیائے موحده اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکه: ای مطلقا در همه حال، یعنی اگر حرکت همزه خلاف ما قبل هم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعده داخل است، کذا في 'النوادر' وغیره.

مانند مستهزؤون. یعنی جائیکه همزه منفرده مضموم بعد کسره، ومکسور بعد ضمه آید. **بین بین**: قریب مشهور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجهت لزوم سکون ما قبل که الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چه آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواوٗ ویا، جهت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام هم در الف جائز نیست. وسیبویه گفته: بعضے همچو همزه را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمه ایست وهمزه اول کلمه دیگر همزه ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف هم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل. ما شد درما أشد، کذا في "الرضي".

چنانکه: یعنی در الفاظ مذکوره هم بین بین قریب است نه بعید؛ چه جائیکه حرکت همزه بما قبلش موافق است قریب وبعید یکسان باشد، پس از مشهور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را که ازان پیدا شود کسره وضمه داده باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسوره بعد فتحه.

إذا اجتمع هرگاه جمع آید زیاده از دو همزه تخفیف کرده شود دوم وچهارم، وباقی داشته شود اول سوم وپنجم

تحقیق هر دو: زیرا که اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمه پیدا شده پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفه وابن عامر است.

تخفیف هر دو: زیرا که جهت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچه عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، وتخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف
چوں جاء احد
یکے با قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد
مکسوره، وعکس آں بواوٗ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در
نحو من تنقاء أحد همزه باوصف جمع
نحو: آلحسن عندك وآیمن الله.

اصول معتل.

واوٗ مضموم ومکسور در اول کلمه ومضموم در........................
نزد مازنی

بطریق منفرده: یعنی که همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاءَ أحد هر دو را بین بین قریب کنی چون: سئل، ودر یقرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواوٗ مثل: جؤن، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که ازینجا برمے آید باید فهمید، ودلائل در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه**: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواوٗ کنی چوں: أوادم، باقی برقیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قرئ أبیه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی بر دو طریق انفراد، یا ثانی را واوٗ ای بطریق اجتماع. (نحو در موصوف وغیره) **بطرز ساکنه**: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولیاء أمتي بواوٗ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [این ومابعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: جاء أحمد حذف وقلب جائز نباشد. (رکن الأصول) **عکس آں**: مکسوره بعد مضمومه نحو. یقرأ إنسان بواوٗ گوئی: من تلقاء وجاء ویقرأ ونسان. **مانند آأنت**: ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل درآید الف درمیان آرند: تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکن الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح درآید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند تا التباس استفهام به خبر نشود. **آیمن الله**: ودو ساکن درآں الف ویاء است، وایمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیراکه مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. **لین** غیر مدغم بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واؤ، وضمه مانند بیضٌ وحیکی حرف علت ساکن کسره شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آه ونحو: عد تسع مضارعه، وجاء یئس ویائس، وفي نحو: یوجل تحقیقی یا تقدیری یاجلُ وییْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے که فائے مصدری فعل بود واز فعلش افتاده بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحه .....

همزه گردد. چوں: أجوه وإشاح وأدؤر که دراصل وجوه ووشاح وادور ست. **احد** که دراں واؤ مفتوحه بهمزه بدل شد: چه اصلش وحد بود **تجاه** که دراں واؤ مفتوحه در صدر بتا بدل شد: چه اصلش وجاه ست. **شاذ** زیراکه واؤ مفتوح دراول کلمه ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بهمزه باید نه بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: وجوبا اگر دریک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف ست که اعتماد آں بر قوی نا موافق ثابت نماند، ومدغم هرگاه مستلکت درمابعد ست خفت آں باحرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیران ازموران. **بعد ضمه واؤ**: نحو: قوول مجهول قاول، وموقن ازمیقن.

وضمه. یعنی جمعیکه از فعل صفت بر وزن فعل آید، یاصفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمه راکسره گردانند؛ ازاں که صفت بمشابهت فعل ثقیل ست وواؤ هم ثقیل. (نوادر الوصول) **حیکی** زنیکه بر دو دوش خود رادر رفتار بجنباند

طوبی وکوسی: دراصل طیبی وکیسی بود، وقیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لهذا یاء واؤ شد. **یعد**: مثال کسرۂ تحقیقی، اصله: یوعد. **یضع** مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. **ییئس** در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **یائس** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو یوجل**. ای در مثال واوی از باب علم چهار لغت ست اصل یوجل

یاجل بقلب واؤ بالف که اخف ست. **ییجل** بقلب واؤ بیاء. بکسر علامت مضارع، واین لغت شاذتر ست. (منه)

واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. **از فعلش افتاده**: واگر از فعل نیفتاده نیفتد، چوں: وِلْد ووِصال.

عده دراصل وِعْدٌ یا وِعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از همزه نبود: اصلی یا بدل از عین باشد. **در تامدغم**: چوں: یتسر أصله: أیتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحه: ای ابدال بلغت فصیحه واجب ست.

چوں: اتّقد واتّسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چوں: أواصل
أصله اوتقد أصله ايتسر ييسر
وأُوَلُ. واؤ ویاء متحرک نه بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط: عین ناقص نباشد ونه در
چند
حکم آں، ونه فاء کلمه، وقبل مدۂ زائده والف تثنیه ویائے مشدد ونون تاکید نیفتند، وکلمه بر وزن
چوں عصوي
فعلان وفعلی نباشد، ونه بمعنی کلمۂ که دران تعلیل نه پذیرد، پس الف بقِران ساکن لفظی ....

دو واؤ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِي که هر دو متحرک نیست. همزه گردد: برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واؤ ثقیل ست وهنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه نکنند ثقل بر طرف نشود، فافهم (ركن الأصول) أواصل: جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. أول: جمع أولى مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واؤ ویا متحرک: نه ساکن، پس در قول وحیل الف نشود؛ زیراکه فتحه ما قبل واؤ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکه اقتران متجانسین اولی ست. نه بعارض: برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حوب وجیل که در اصل حوْأَب وجيْأَل بود، یا غیر منقول ازان چوں: حشو الله وحشي الله. (ركن الأصول) فتحۂ لازم: احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گاہے باشد ویا بنقل وغیره حاصل آید وفاء همیشه مفتوح ست، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، وعلت قلب آنکه هر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینها وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چهار حرکت در یک کلمه ثقیل ست، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند که حرکت نه پذیرد. وبعضے ایں واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنا برآں لازم می آید که در قول وبیع مصدر هم قلب کنند، ورنه اینجا هم نکنند که علت مشترک ست. وجوابش آنکه علت قلب همان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛ چه الف مبدل منه ساکن ست، كذا في "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واؤ ویا عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: صوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. نه در حکم آں: چنانکه لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله ارعوو. ونه فاء کلمه: نحو: توسط زیراکه مجردش سالم مانده

قبل مده زائده: چوں: جواد وعیور وصوید. الف تثنیه: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. نون تاکید: نحو: اخشون واخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلان: چوں: جولان وحیوان وحیدی؛ زیراکه در معنی اینها اضطراب است، وحرکت لفظ بران دال، پس حذف نکنند. که دراں تعلیل: چوں: عور وصید بمعنی اعور واصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ودعا **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واوٗ ویائیکہ
از خوف از دعو
عین ماضی مجہول بود ودر معروف تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا بجائے ضمہ ما قبل بری چوں: قیل وبیع
واختیر وانقید، یا ببگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد
حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب **مکسور العین**، وگرنہ ضمہ،
چوں: **قلن وبعن وخفن**. ہر واوٗ ویائیکہ بعد ساکن نہ لین زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل ای
مصدر ومشتق وموازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ **ملحق** وناقص
وبمعنی لون یا عیب وصیغۂ تعجب ....
چوں اسود وبیض

قال وباع: اصلہما: قول وبیع، ہر دو جامع شروط وعت بودہ اند. **دعوا**: تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.
دعت: از دعوت، واو الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا**: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تا ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون**: برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف**: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.
بجائے ضمہ: بعد ازاں ضمہ واو را بمناسبت کسرہ یا گردانی، وایں لغت افصح ست. **اگر اجوف**: تا دلالت کند بر حذف یا.
مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن**: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. **بعن**: مثال کسرۂ فاء در یائی، اصلش بیعن. **خفن**: مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العین، اصلہ: خوفن. **نہ لین**: احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.
ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش پرداختہ. **بوزن عروضی**: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.
ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بہ احرنجم اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص**: احتراز ست از مثل: یقوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون**: چوں: اعور واسود، چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع مجہول برانست. (زکار الأصول)
صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیراکہ غیر متصرف است، یاآنکہ در تعلیل اول بماضی افعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آلہ نبود، ودر شبہ فعل کہ بروزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد ازان واولش
برائے منع خلو
زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فتحہ بود واوَ ویاء الف گردد چوں: یقول
ویبیع تا یقلن ویبعن وقل وقولا آہ، وبع وبیعا آہ، ومقول ومبیع ویقال ویباع ویخاف آہ،
وخَفْ خافا آہ، وأقام إقامة واستقام واستقامة، ودر مفعول یائی ضمۂ منقول را کسرہ گردانند
ازاجوف ازاجوف ازاقوم از صیوم
وواوَ مفعول را یاء ودرو تصحیح بسیار آید نحو: میبوع ومطیوب، ودر واوی کم. واویکہ عین
مفعول یائی
مصدر یا جمع وبعد کسرہ باشد.......................

صیغۂ اسم آلہ بمعنی آلہ باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعمیش جہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، وتعیین مفعل مشابہ مفعل میگرداند (زکر الأصول)
بروزن متعارف: احتراز است از تبیع بروزن تصرب بکسر تا، وفتح راء کہ دراں بجہت نبودن وزن متعارف فعل تعیین کنند وتبع گویند. (شروح) **زائد مشترک**. میان اسم وفعل چوں: ہمزہ وتا ویا ونون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعیین کنند، چوں: مقال. **الف گردد**: زیراکہ دراصل متحرک بودند وما قبل آنہا اکنوں مفتوح شد.
قل ایں تمثیل وقتے درست شود کہ قل وبع از اقول وبیع گویند. (نوادر الوصول) **مقول ومبیع** اصلہما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واوِ اول بما قبل دادہ انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واوِ مفعول برائے کسرۂ ما قبل یاء شد، وایں مذہب نزد اخفش ست، وسیبویہ وخلیل از ہر دو واوِ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب ومبیع از شوب وبوع نادر. (نوادر الوصول) **یقال** امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واوَ ویا الف گردد **اقامۃ** اصل اقامۃ واستقامۃ اقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واوَ بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویہ حذف کردند تاء درآخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (زکر الأصول)
واوِ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب اخفش گذشت، وہمین وزن قیاسی ست، ومہوب از ہیبت شاذ. **مطیوب**: ومعیوب ومخیوط ومدیون **ودر واوی کم**: نحو: مصووغ ومصووب، زیراکہ ضمہ بر واوَ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر**: احتراز ست ازانکہ در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وحوال. **بعد کسرہ**: احتراز ست از دوام وسوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع قبل الف افتد یاء شود، نہ در ناقص چوں:
قیمٌ وقیام ودیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واو ویاء عین فاعل کہ در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود
ناظر بمصدر ناظر بجمع
ہمزہ گردد چوں: قائِلٌ وبائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش الف مفاعل افتد پسین ہمزہ شود
اصلهما قاول وبايع مختلف، متفق
چوں: بَوَائِعُ وأَوَائِلُ، وہمچنین ہر مدۂ زائدہ بعد آں نحو: رسائل. الف زائد کہ قبل الف
بعد الف مفاعل جمع رسالة در واحد مدہ بود در جمع
مفاعل ومفاعیل افتد واوٗ شود نحو: قواریر. در کلمہ ....
بریں وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نہ، واین احتراز ست از حوار مصدر حاور وطوال جمع طويل.

قبل الف: احتراز ست از عودۃ جمع عود بالفتح شتر پیر. **یاء شود** بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واوٗ ساکن دراں بمنزلۂ معلل، وبجہت ثقل واوٗ بعد کسرہ کہ بمنزلۂ خروج از کسرہ بضمہ است. **نہ در ناقص**. احتراز ست از رواء جمع ریان، أصله: رواي، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. **قیم وقیام**. در اصل قوم وقوام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ بآنست کہ بودن واوٗ قبل الف شرط نیست. **دیم وجیاد** ہر دو مثال جمع، اصل اول دوم جمع دیمۃ باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض أصله: روض جمع روض، مثال جمعیکہ واوٗ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد **کہ در فعلش**: احتراز ست از عاور وصاید کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. **ہمزہ گردد**: اول الف شود جہت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. **پسین**: جہت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جہت طول بنا ثقیل ست. (رکار الأصول)

بوائع أصله: بوايع مثال مختلف ہمچنین عیائل جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عياول. (نوادر الوصول)

أوائل أصله: أواول جمع أول مثال ہر دو واوٗ ست، وہمچنین خیائر جمع خیر مثال ہر دو یاء، ودر صواویس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. **ہمچنین**: ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصاً در الف محال ست. (رکار الأصول) **مدۂ زائدہ**: احتراز است از جداول ومعایش کہ واوٗ ویاء دراں اصلی ست.

واوٗ شود: زیراکہ تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واوٗ ے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر. جمع قارورۃ بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، وہمچنین شواہد جمع شاہدۃ.

در کلمہ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مستمي، بخلاف فويريد ورأيت يدي واصل.

که واوٴ و یاء بهم آیند واولین ساکن **غیر مبدل** است واوٴ یاء **شود** ویادر یا ادغام یابد، واگر هر دو ضمه بود کسره گردد نحو: سَیّد ومرميّ، و**بیفگن یائے دوم** از سیّد جوازا، واز **کَیْنُوْنَة** وجوبا. **واوے که سوم بود** چوں **پیشتر** رود **نه پس ضمه یا شود** نحو: **یُدعی** یُدْعَیان یُدْعَوْن، وأعْلی أعْلَیا أعْلَوْا، و**همچنین** واوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت فِعلان نحو: دعي دعیا **دعوا** وغزیان. ضمه وکسره از لینے که پس حرکت آید **نه فتحه ازاله نمایند** بنقل اگر قبل ضمه کسره بود وبعد آں واوٴ وقبل کسره ضمه وبعد آں یاء، وگرنه بلا نقل نحو: **خشوا وقووا** و**یرمي** یرمیان **یرمون**، **یدعو** یدعوان **یدعون**.…………

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: صوین. غیر مبدل: احتراز ست از سویع وسویع که تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجهول تفعیل وتفعل ست. واوٴ یاء شود: از جهت مناسبت در لین وجهر وتوسط، وعکس نکردند جهت خفت یاء. بیفگن یائے: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. واز کینونة: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.

واوے که: از ینجا بیان ناقص است. نه پس ضمه: احتراز ست از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واشتراه ووقوع بعد کسره وحمل واقع بعد کسره براں. نحو یدعی: در اصل یُدْعَوُ یُدْعَوَانِ یُدْعَوُوْنَ بود، واوٴ در ماضی ومصدر آنکه سوم بوده در اینجا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شده از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وهمیں است حال أعلی الخ که واوٴ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

همچنین: ای واوٴ یاء گردد برائے انکسار واوٴ بعد کسره. دعوا: در اصل دُعِوُوْا واوِ اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمه بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. نه فتحه: چه موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجهول، چنانکه گذشت.

ازاله نمایند: برائے ثقل ضمه وکسره بر حرف علت خصوصا بشرط مذکور. خشوا: اصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسره است وبعد آں واوٴ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: اصله: قوِیُوا وتعلیل مثل خشوا. یرمي: اصله: یرمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمۂ او گرچه کسره ست واوٴ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) یرمون: اصله: یرمیون، وتعلیل چوں خشوا. یدعو: اصله: یدعوُ، ضمه از واوٴ بلا نقل افتاد؛ زیراکه نه بعد ضمه واوٴست ونه قبل آں کسره. یدعون: اصله: یدعوون ضمۂ واوٴ بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، **وتدعين وترمين. حرف علت غير عارض که طرف متمکن وبعد ضمه بود بعد کسره گردد** نحو: **تَلَقٍّ وأَدْلٍ**، چنانکه واوٴ ویاء بعد واوٴ مضموم وقبل **حرف تانیث** یا زیادت **فعلان** جمعیکه بر **فُعُول** ست دو واوٴ آخرش یاء شود وپس کسره نحو: **دليّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا، وهمچنین دو واوٴ آخر بعد واوٴ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ ومرضي**. **حرف علت آخر کلمه اگرچه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده ہمزه گردد** ……………………

بعد کسره میگردد

ولذا يقال دلو

یاشود ما قبل آن مکسور

رام أصله: رامي، ضمهٴ یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه کسره است، لیکن واوٴ بعد آں نیست. (نوادر الوصول)

تدعين أصله. تدعوين، قبل لین مکسور ضمه است وبعد آں یاء، حرکت لین بما قبل داده باجتماع ساکنین انداختند.

ترمين. أصله: ترميين، ازاله حرکت بلا نقل شد؛ زیراکه نه لین مضموم است ونه قبل ضمه کسره نه بعد آں واوٴ.

غير عارض: احترازست از مثل كفوا أحد که دراصل كفؤا بهمزه بود. **طرف متمکن**: ای اسم متمکن، نه در عین آں چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنی وفعل نحو: هو ويدعو. (ركار الأصول) **بعد ضمه**: اصلی نه بعد سکون یا فتحه چوں: دلو وظبي وعصوٌ ورحيٌ وبعد ضمهٴ عارضی مثل: أبوه. **بعد کسره إلخ**: ای ضمهٴ ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (ركار الأصول) **تلق**: أصله: تلقيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلوٌ بعد قاعدهٴ مذکور یاء، از ہر دو بقانون قاص افتاد. **حرف تانيث**. نحو: قويه، أصله: قووة، ضمهٴ ما قبل واوٴ ثانی کسره شده واوٴ بمناسبت آں یاء. **فعلان**. بضم عین چوں: قويان، أصله: قُوُوان. **بر فعول** [بضمتین ومشتمل بر دو واوٴ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال ہر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)

آخرش یاء شود: که یکے واوٴ مفرد است دوم واوٴ جمع. **پس کسره**: یعنی ضمهٴ ما قبل بکسره بدل شود. **دلي** أصله: دلووٌ، جمع دلو، ہر دو واوٴ یا کرده ادغام نمودند، وضم لام بکسره بدل شد. **مقوى** أصله. مقْوُوْوٌ، واوٴ میانه را بجهت سکونش وثقل اجتماع سه واوٴ فصل ضعیف قرار داده واخیر رابقاعده اول یاء کردند، پس واوٴ دوم رابقانون مرمي، وبعد ادغام ضمهٴ واوٴ اول راکسره دادند.

معدي ومرضي یعنی دو واوٴ راکه بعد واوٴ نباشند نیز بیاء بدل کنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقیاس آں معْدُوٌّ ومرْضُوٌّ است. **تائے عارض**: احترازست از کلمهٴ که دراں تائے لازم بود چوں: تعاوت ودراية. **ہمزه گردد**: وجهت وقوع در محل تغیر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزله فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخیر را ہمزه کردند، وحذف ننمودند؛ تاممدود مقصور نشود، واوں رابجهت امتناع تحریک مدهٴ زائده حرکت ندادند. (ركار الأصول)

نحو: کساء وعباءة. **فعلی اسمی یائے لامش واؤ شود** نحو: تقوی، نه صدیا، **وفعلی اسمی عکس بود** چوں: دنیا وعلیا، نه غزوی. **همزه که در مفاعل بعد الف وقبل یا افتد ودر مفردش چنین نبود** یاء شود، وفتحه یابد ویاء **الف گردد** چوں: خطایا، نه شواء. ونزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں **همزه واؤ شود** نحو: أداوي وهراوي. یائی که بعد ضمه **وآخر فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو زائد فُعلان **واؤ شود**، لیکن لام کلمه بدر آمدن **جازم** ودر امر **بیفتد**، وباتصال ضمیر فاعل ونون تاکید **باز آید** ....

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. عباءة: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة نوعے از گلیم. اسمی: نه وصفی که دراں یاء را بحال دارند. واؤ شود: برائے فرق در اسم وصفت، وعکس نکردند ازانکه صفت ثقیل ست، ویاء خفیف واسم خفیف وواؤ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. صدیا: که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واؤ لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه وواؤ. غزوی: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. همزه که: ایں قاعده در اصول مهموز باید. مفاعل: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت احتراز وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، ویاء همزه اقرب ست از واؤ. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. خطایا: اصلش خطاءي جمع خطیئة، همزه درمیان الف ویاء در مفاعل افتاد، در مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. شواء: جمع شائة همزه دراں اگرچه میان الف ویاء ست، لیکن در مفرد همچنان بود.

همزه واؤ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

اداوی: جمع إداوة بمعنی مطهرهٔ آب، أصله: أداوو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واؤ را جهت کسرهٔ ما قبل یاء کردند أدائي شد، اکنون قاعدهٔ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واؤ کرده فتحه دادند، ویائے اخیر جهت تحرک وانفتاح ما قبل الف شد، وهمچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضی وصاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي وهي. فعلان: بالضمه چوں: رموان مرد تیر انداز. واؤ شود: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. جازم: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نهی وإن شرطیه وغیره.

بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع ولم یرم ولم یخش، وادع وارم واخش. (رکار الأصول) باز آید: جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چون: **اُدْعُ اُدْعُوَا** اُدْعُوْا **اُدْعُوَنْ اُدعِن** ولم **يَق** وقِ. **یائے آخر مفاعل** رفعاً وجراً **بیفتد** وبدلش **تنوین آید نحو**: جواري و جوار. **از دو یائے آخر مفاعیل رواست که یکے بیفتد**

در رفع وجر — در جمع بر وزن مفاعیل

ودیگرے حکم یائے مفاعِل یابد نحو: صحاريٌّ، وطي در بَقِيَ ودُعِيَ بقا ودعا گویند، بنو

ماضی معروف ماضی مجهول — در نصب

حارث **وبعضے دیگر بجائے واوَ ویائے ساکن بعد فتحہ الف نیز خوانند چون**: تابة **وإنَّ هذان** وإنَّ ضاربان.

اصول مضاعف:

وآنرا اصم نیز گویند

چون: دو حرف یک جنس در یک کلمۂ بہم آیند ....

ادعُ اصلش ادعو، واوَ بامر افتاد. ادعوا [واوَ بجهت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادعوا اصلش اُدعو واوَ بجهت الحاق واوَ ضمیر باز آمد بعده ضمه بر واوُ دشوار داشته ساکن نمودند وباجتماع ساکنین افگندند. ادعون واوَ واحد باحق ونون تاکید باز آمد.

ادعِن بضم عین وکسر آن، اصل اول اُدعوِن بضم واوَ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعونَ بکسر واوَ صیغۂ واحد مخاطبه، واوَ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (منه) لم یق مثال لفیف که حکم ناقص دارد، اصله: لم یوقي، واوَ بجهت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتاد، ویاء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واوَ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وهمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعِل در حذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جهت تخفیف بسبب طول بنیه.

صحاری جمع صحرا، چون یکے از دو یاء انداز ند صحارٍ وصحاريُ مثل جوارٍ وجواريَ خوانند، وبعضے صحاری بر وزن حطایا نیز گویند. طي قبیلہ از عرب است. در بقي ای جائیکه متطرف [یائے متطرفه.] فتحه غیر اعرابی دارد وما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا ودعا گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحه برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي که یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم که در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر مثل: بني هدیل وربید وخثعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا که از واوَ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. ان هذان أصلهما: إن هدین وإن ضاربین، ودر آیة: [illegible] (طٰه ٦٣) مفسران وجوه دیگر هم ذکر کرده اند، وهمچنین در من أحب کریمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا همزه. بہم آیند: حقیقة چون: مد، یا حکما نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ ودَواب، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ که جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ. واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدّْ. ادغام متحرک باسکان حرف اول **بلا** نزد غیر اہل حجاز **نقل** با نقل حرکت آں **ست اگر ما قبل او متحرک ست یامده، وگرنه** ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) ادغام: ادغام نزد کوفیه از افعال ست ونزد بصریان از افتعال ادّغام، بہر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف را دفعۃً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. واجب ست: اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. نه بعارض: که باتصال کلمۂ دیگر حقیقۃً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف واتحاد حرکت حرف دوم. فر: مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فرر، ہمچو نصر ونصرت ست. دواب: مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)

اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. حیي: ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف ومجہول باشد از مجرد، ہمچنین ست حال احیو واستحیا. (نوادر الوصول) حرکت عارض: که از امر منفصل حاصل آمده.

ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکه اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی معین، ولہذا فا، یا تا، یا ہر دو را گاہے کسره دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (ارکان الاصول)

امدد القوم. [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. سکون لازم: ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.

عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. کسره: برائے آنکه در تحریک ساکن اصل ست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہم داده. (شرح) در حال وقف: زیرکه اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند.

یامده: ما قبل آں نحو: حاتّ وحوتّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دویبه وحویصة. (نوادر الوصول)

بانقل نحو: یَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمہ ادغام ساکن غیر مدہ واجب ست، وادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ ودوم متحرک وإلا نہ. شرط ادغام ست کہ اعلال مزاحم نشود، نحو: ارعوی، ولبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، وحرف اول ہائے سکتہ وبدل از ہمزہ والف ومدغم فیہ (بر تقدیر ادغام) نباشد ودوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع ست در نحو: دَدَنٍ (نحو اومی ماضی مجہول) وبِبَدْرٍ مگر تتنزل وتتباعد...

دال متجانسین زائد ست

بانقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. یمد أصلہ: یمدد، حرکت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام کردند. غیر مدہ: احتراز است از [illegible] (بقرۃ ۲٤٦) و [illegible] (ابرھیم ۱۸). واجبست. بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: [illegible] (آل عمران ٤١) و [illegible] (مطففین: ۳). جائز: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: [illegible] (یوسف ۲۱) یا مدہ: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حمید دھر وثوب بشیر. والا نہ: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابر ست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. ارعوی أصلہ: ارعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (رکاز الأصول) با تحرک اول: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ سبّ ست. ہائے سکتہ: کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدویہ ھدٹ؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. الف: نحو: قوول مجھول قاول. مدغم فیہ: چوں: حبّب؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قرددملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: ای جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یامده، ودر دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأّل .

نحو فتترس وفتباعد — که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه **حلق مخرج ہفت حرف** ست، **اقصاش مر ہمزہ وہاء والف را، ومیانش مر عین وحاء را، وادناش مر غین وخاء را.** مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، **وکاف مقارن آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول یکے از دو حافہ زبان .....**

مقابل — معجمہ — معجمہ — کنارہ

یا مده: نحو: قالوا تترس وقالوا تباعد، وازانست لاتناجو در قراءتے. در دو ہمزہ: ای ممتنع است نزد جمہور بجہت حصول زیادت ثقل دریک کلمہ چوں: قرأأ مثل: قمطر، ودر دو کلمہ چوں: ملأ ہباء. (كذا في الأصول) مخارج: بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزدہ است، وتحقیقاہر حرفے رامخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف راساکن خوانی وما قبل آں ہمزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتہی شود ہماں مخرجست، وجہات مخارج ہمگی چارست. (كذا في الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجہر وہمس وإصاق وانفتاح وغیر آں. ہفت حرف ست. ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (كذا في الوصول) اقصاش: ای منتہایش بہ نسبت دہن وشفتین.

مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکری بنہجے که ہمزہ مقدم برہاء ست وہاء برالف، ودر تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویہ منقولست. ونزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، ونزد بعضے ہاء بعد الف، واخفش مخرج ہاء والف رایکے گفتہ، وابن جنی براں ایراد نمودہ که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بہاء منقلب گردد نہ بہمزہ، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ ہوائی ست ہیچ مخرجے ندارد. (رضي وغيره) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاہر وتشریح وتصریح آں کردہ. مر غین: ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان که متصل بحلق ست. کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. مقارن: ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امراست ومقارنت بجانب فم ست. محاذی آں: ای مجموع الأمرين، وسیبویہ گفتہ: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.

یکے از دو حافہ: اشارہ می کند که از ہر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویہ براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمردہ است، كذا في "الارتشاف"، وحافہ طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون

مهمله بالکسر جمع ضرس دندان

مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مهمله طرف زبان واصل دوثنیهٔ علیا، وصاد وزا وسین

ای مقدم فوقانیه مهمله ای سرزبان مهمله معجمه مهمله

طرف زبان وطرف دوثنیهٔ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دوثنیهٔ علیا، وفاء باطن

ای مخرج فاء هردو معجمه مثلثه

لب زیرین وطرف دوثنیهٔ بالا، وباء ومیم وواو مابین دولب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافهٔ زبان. **تا آخر**: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد.

محاذی آں. وآں مقام بالائے دندان ضواحک وناب ورباعی وثنی باشد. بدانکه چهار دندان پیشین دو بالا ودو پایین ثنایا هستند، وچهار دندان بعد ازاں دو پهلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیه نامیده شود، وهر هشت را قواطع گویند. وچهار بعد ازاں همیں طور انیاب ست، وکواسر هم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحک، ودوازاں طواحن، وچار نواجذ که دندان عقل گویند، وبعضے کسان را نواجذ بر نیاید، ودندانش همگی بست وهشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن. ای مقارن مخرج لام از حافه وحنک. **نون مقارن**: وسیبویه گفته: مخرج نون میان طرف زبان ودرمیان محاذی آں از بالائے ثنایای علیا ست، وهمان مخرج راء ست جز آنکه راء در ظهر زبان به نسبت نون ادخل است، کذا فی "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کرده.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافه وحنک وخیشوم. **طاء وتاء ودال**: ایں حروف را ذولقیه نامند، چه از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیه نامیده است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دوثنیه: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کرده، وصحیح آنکه سین بر آں مقدم ست: چراکه زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: هر سه حرف از میان طرف زبان وثنایاست بے اتصال زبان به ثنایا، ودر "ارتشاف" گفته: ثلاثها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منه)

دوثنیهٔ علیا: [از "اصول" معلوم میشود که بعضے مطلق ثنیه گفته اند وتقیید به علیا نکرده.] همچنین ست در "ارتشاف"، وایں حروف هجده گانه را لسانیه گویند؛ زیراکه از زبان بر آیند اگرچه شرکت دیگرے باشد

ما بین دولب: واطباق در باء ومیم ضرورست، ای لب بلب می چسپد، نه در واو، وپیشتر گذشت که خلیل واو را هوائی گوید ومخرجے قرار ندهد، وبدانکه نزد مهدوی مخرج واو از باء ومیم علیحده است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را **دخلیست** در میم. مخرج **نون خفی** خیشوم ست.

مجهوره حرفیست که **دم از جریان** بندد، ومهموسه **ضد آں** ستشحثك **خصفه**. شدیدة: حرفے

از همس بمعنی آواز

ست **که صوتش** در مخرج او بسته شود اگر ساکنش خوانی **أجدك قطبت**. رخوة: **خلاف آں**.

متوسطة: **مابین ہر دو** **وِلِمَ يَرُوْعُنَا**. **مطبقة**: آنکه زبان را ....

دخلیست: زیراکه في الحمية غنه دارد، وایں چار حرف شفویه نامیده شود که از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکه سوائے غنه دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساکنے که در مثل: صرح ست سیبویه بیان کرده که ہماں مخرج نون متحرك ست، كذا في 'الارتشاف'، ومخرج نون متحرك مخرج لام ست. وبدانکه نون خفی اگرچه از حروف متفرعه است چوں ہمزه بین بین والف اماله، لیکن مخرجش از اصول بود، لہذا مصنف آنرا جداگانه شمرد، بخلاف حروف متفرعهٔ دیگر که مخارج آں سوائے مذکوره نیست، كذا في بعض الشروح. مجهوره: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچه متحرك باشد؛ چراکه ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر بآواز تند، وقید تحرك ازاں داده شد که حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاه باوصف آں صورت نه بست معلوم شد که ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطيع داده اند، كذا في 'شرح الأصول' و'الجاربردي'، ومصنف مجموعهٔ ایں حروف مثل مہموسه بیان نکرده؛ زیراکه سوائے مہموسه ہمه مجهوره است، پس بیان یکے کافی شد

ضد آں: ای دم را از جریان نه بندد که ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه نام زنی ست، و'ستشحثك' بحاج خواهد کرد، درین مسئله ایں زن، كذا في 'الجاربردي'. که صوتش: دراز نگردد اگرچه امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. اجدك قطبت می یابم ترا که ترش رو شدهٔ، ای مجموعهٔ شدیده ایں حروف ہشتگانه است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بسته نشود، وآں سوائے متوسطه وحروف ہشتگانهٔ مذکوراست.

متوسطه: بدانکه حروف متوسطه نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزده، ودرین اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطه ہشت ورخوة سیزده است، مصنف مذہب ثانی اختیار کرده. وبدانکه شدیدة را بحج ورخوة بطش ومتوسط را بجل تمثیل داده اند؛ چه در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شدیدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نه جریان آں. لم یروعنا چرا می ترسند مرا، ای متوسطة مجموعهٔ ایں حروف است. مطبقة گفتن آں مجاز ست: زیراکه ملصق در حقیقت زبان وحنك ست، پس مراد ازاں ملصق عنده باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنک اعلی **منطبق** گرداند صطظض. **ومنفتحة**: غیر آں. مستعلیة: آنچه **زبان را** بحنک بر
مجموع آں
دارد صططظض خفق. **منخفضة**: جز آں. حروف **الذلاقة**: که ہر رباعی وخماسی ازان **حرفے**
وقت تلفظ
دارد **مر بنفل**، **مصمتة**: مقابل آں. حروف **القلقلة**: که درو **باشدت ضغط** بود **قد طبج**.
باوجود
حروف الصفیر: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر**ست **ولام منخرف**.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثانی ست ……………………

منفتحة. یعنی حروفیکه زبانرا بحنک اعلی نچسپند، بلکه مابین آں کشاده باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: اطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**. زبان بحنک برندارد ودر زیر پست ماند، ومستفله هم نامیده شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکار الأصول) **الذلاقة** ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا که از میان ثنایا وطرف زبان بر می آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (رضي)

حرفے دارد: زیرا که ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت بر می آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہر چه خالی ازان بود یا عجمی است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة ورهرقة وعسطوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش ایں حروف ست. **مصمتة** مصمتة آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیده شد، **وبعضے گویند**: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیرا که مقابل حروف ذلاقة افتاده. (رضي) **القلقلة** ولقلقة هم گویند، خلیل گفته: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجهورة شدیدة اند وجهر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) **قد طبج** طبج زدن چیزے دست، چوں: طبل وغیره، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحده تائے فوقانیه گفته اند، وسیبویه هم در متعقة ذکر کرده. (لارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پر ست گویه دو بار گفته می شود، ایں تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)

لام منخرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکه**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان که ادغام ست شروع نمود **بقلب اول**: ای قیاس ہمیں ست؛ زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب هم بآں **مناسب** شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقی در حرف حلقی کہ ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْبحتوْداً واذْبحّاذه، ومگر خاء در غین. وادغام ضَوِيْ مِشْفرٌ در متقارب، وصفيرية در غير ش، وتاء در استفعال، والف وہمزہ ممتنع ست. صحیح ست ....

حروف

در متقارب

تا صفیر باقی ماند

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: ستّ، أصله: سدس، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: سمّع أصله: سسمع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغيره) مگر حاء: مدغم میشود باآنکہ ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند "وَدّ" ملتبس شود، ودریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. مدغم نشود: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیادہ خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگرچہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند زیرا کہ حاء از عین وہمزہ خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. اذبحتودا: أصله: اذبح عتودا ذبح کن بزغالۂ یک سالہ را.

مگر خاء در غین: اگرچہ خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلۂ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ حليلي. (منه)

متقارب: [نہ در متماثل کہ آں صحیح ست] در متقارب ممتنع ست: تا صفتے وفضیلتے کہ دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنہ، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشّی وتافیف، وآن آوازیست کہ از دہن بتلفظ فاء برآید، ودر راء تکرار، کذا في "المصفي". اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکہ ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بینی کہ واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نہ متقاربین، کذا في "الرضي".

تاء در استفعال: أي ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) والف: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....

ادغام ی در حاء وعین — مہملہ — معجمہ — برائے تماثل — ای تائے افتعال — نحو ادان در ادتان

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: اجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) بقلب آں بحا: اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در ادحبودا وادحاده گذشت. وجیم در شین: بقلب اول بثانی چوں: اخرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم. نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. غین وخا. ای معجمتیں ہر یکے بدیگر، نحو: ابع حبيبي واسبح عمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ألم نخلقكم (مرسلات ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) میان طاء وظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صابح وسكت زيد وسكت سمير. ہر سہ: ای ہر یکے بدیگرے نحو: بر صابح ورکز سابه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفى در اصطفى، واضرب در اضطرب. ادغام طاء. وقلب ما قبل بطاء نکنند: تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. بقلب طاء بآں: چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست، لہذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہماں احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: ادكر در ادتكر.

بدال وبعکس، وزای هم بقلب دال بآں، وبعد ثاء روا که تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ واشَّبَه شاذ. وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء روا که بما بعد بدل شود فیدغم نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخصِّمُ وخِصِّمُ فتحا وکسرا، وجاء أیضا مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم المیم، والمصدر خِصَّام خَصَّام........

معجمه چوں انتشار مهمله چوں اقتسام مهمله چوں اختصاء مهمله چوں اصطبار

وبعکس: ای دال مهمله بذال بدل میشود چو: اذکر، وآں خلاف قیاس ست. **وزای هم:** ای ادغام زاء در دال هم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جهر. **بقلب دال:** نحو: [illegible] که در اصل [illegible] بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگرچه قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در شرح الأصول گفته اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیره، دوم: قلب ثانی باول وهمچنین دیگراں هم گفته اند ودران تردد ست؛ چه ظاهر از منع ادغام حرف صفیر در غیره آنست که حرف صفیر دراں منقلب نگردد، تا صفیر باقی ماند، نه اینکه انقلاب هم نه پذیرد

وبعد ثاء: ای تائے افتعال که بعد ثاء افتد، یعنی فاء کلمه ثاء باشد جائز ست که ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثّأر بمعنی قصاص گرفت اتّأر واثّأر هر دو جائز ست، وسیبویه عدم ادغام هم جائز داشته اگرچه ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفته. (شرح الأصول) **فالادغام:** ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسّمع واشّبه:** که بجهت قرب مخرج وشرکت در همس ادغام کرده اند؛ زیرا که در اول ادغام حرف صفیر، ودر دوم حرف صوتی مضمر در ثانی باول هر دو شده است، وسمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء:** معجمه چوں: اعتزال. **دال:** مهمله چوں: اهتداء.

ذال: معجمه چوں: اعتذار. **شین:** معجمه چوں: انتشار. **ضاد** معجمه چوں: اعتضاد. **ظاء:** معجمه چوں: [illegible]

روا که: بدانکه تائے فوقانیه وجیم در نحو: اقتتال واجتحار نیز همین حکم دارد، واول را مصنف در شرح بحث مضاعف گفته، وثانی در الأصول هم. **بما بعد بدل شود:** برائے مشارکت در بودن اینها از اسنان. **نحو خصّم:** اصله اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، وهمزهٔ وصل برائے عدم حاجت انداختند خصّم شد، وگاهے فاء یا عین کلمه را کسره دهند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. **خصّم:** وبعضے همزه هم باقی دارند. **یخصّم:** بکسر فاء وعین برائے اشباع.

یتبعهما: ای هر دو را که یکے ماضی ممیّز، ودوم غیر ممیّز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا:** پس مضارع وامر مفتوح العین تابع ماضی مفتوح العین ست، ومکسور تابع مکسور، وگاهے بمتابعت کسرهٔ فاء علامت مضارع هم کسره یابد. **مخصّم:** اسم فاعل آنکه بفتح وکسر فاء چوں ماضی ومضارع آمده است بضم خاء هم آید باتباع میم. **بضم الخاء:** بضم المیم، وکسر میم باتباع خاء جائز نباشد، چنانکه در علامت مضارع روا شد زیرا که علامت مضارع در غیر اینجا هم گاهے مکسور آید، پس عادت کسره دارد نه میم. (رکار الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق صعيف شاذ، وہمچنین تائے تفعل وتفاعل
قیاس براں نیوید کرد
باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّہّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف
ی لام تعریف
مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن ....
وہمچنین در لام ادغام وہمچنین تنوین

احصام. بابقائے ہمزہ در صورت فتح. اخصام بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. شاذ: برائے نقل حرکت تابفاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود ودراں ادغام یابد. باجتلاب ہمزۂ: ای لیکن انجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر وماضی: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطہر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطہر وتثاقل بود؛ تا را بمابعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں برینہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوطہ اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست: بہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکار الأصول) لام ساکن: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مدآں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤ ست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: [illegible] بادغام لام در را اگرچہ از حروف صوی مشفر ست. لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، کذا في 'شرح الأصول'، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعيت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) نون ساکن: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف یرملون بمابعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنیا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحی واہر نمع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمهٔ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، (در وقف ووصل) ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف (در إيْ الله) ویا وفتح آں (فتح یاء در إيْ الله) نیز رواست. وحلقتا البطان شاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره........ (برائے دفع اجتماع ساکنین)

حروف لم يرو [چوں: [illegible] (هود ١)، و[illegible] (البقرة ١٦٤)، و[illegible] (الجمعة ٩)، و[illegible] (يس ٥٩)، و[illegible] (الرعد ١١).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز همین است: لهٰذا دیگران ومصنف در اصول حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وانیجا در ضمه بیان متقاربین ست نون را ترک کرده

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و[illegible] (آل عمران ١٤) وجز آں. **دواب**: جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم** ای کلماتیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف هم. **که ساکن**: ای حرف علت که حرکت ما قبلش موافق باشد، وهمین حکم لین ست. ای حرف علت که حرکت اول ناموافق بود، نحو: حیث بکر. **آلحسن**: ای جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفهام بحرف ملتبس شود. **اضربان** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه بانون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگر او را انداز ند لا جرم نون را فتح دهند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لهٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، همچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین دریک کلمه شد اول مده ودوم ساکن ست. **إي الله** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان**: ای جائیکه در دو کلمه اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، وایں مثل وقت شدت می زنند وگویند. التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفه بیفگنند، واگر نه حرکت دهند ای اول را در نحو: لَمْ أُبَلِهْ
چوں قل وبع
ودوم را در اِنْطَلْقَ ولَمْ يَلْدَهْ وردُّ ولَمْ يَرُدَّ کسره دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
ہائے سکتہ ی در تحریک ساکن
برائے وجہے، چنانچه وجوب ضمه در مذ ومیم جمع، نه در مانند علیهم وبهم، واختیار ضمه در واؤ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکه بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکه ساکن اول إلخ. **یا نون خفیفه**: چوں" لا تهين الفقير، أصله: لا تهين، نون خفیفه باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقير افتاد. **لم أبله**: ای جائیکه سکون اول ضروری نبود، اصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعده بکثرت استعمال افتاده رانا افتاده انگاشته باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسره دادند. **در انطلق** بسکون عین کلمه وفتح لام کلمه در ہر دو، اصل آں انطلق لم يلد بود، طلق ويلد را بكتف تشبیه دادند تخفیف ساکن الأوسط کردند، چنانکه تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحه دادند باتباع فتحهٔ طاء ویاء، مکسور ومضموم نکردند؛ زیراکه از کسرهٔ خود گریخته اند وضمه ازاں ہم ثقیلتر.

ورد ولم يرد دال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزهٔ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان که تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکه جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکه بجائے سکون حرکت آرند باید که کسره باشد.

برائے وجہے: ای جائیکه سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ** اليوم زیراکه اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمهٔ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمهٔ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع**: چوں: ضربتم وضربكم، زیراکه اصل تم وكم تمو وكمو بود بحذف واؤ وضمهٔ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمه آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وبهم: ای جائیکه میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسره باشد خواه یا پس، دراں بنظر اصل ضمه جائز ست وباتباع میم کسره مشهور تر ست. **اختیار ضمه**: برائے مناسبت واؤ واشعار بر واؤ جمع وضمیر که از ما قبل آں حذف شده، وکسره ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر**: واگر واؤ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسره مختار ست وضمه ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جهت فتحهٔ ما قبل الف شده افتاد واؤ ساکن ماند، ہرگاه بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسره جائز، وایں مثال واؤ ضمیر ست. **مصطفوا الله**: مثال واؤ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شده افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ ولام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نہ قَالَتِ ارْمُوْا وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: ردہ، واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ۱، ۲) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: رد ولم یرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازان ساکن اول افتادہ است باز آید نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی در یک کلمہ باشد. **قالت اخرج:** پس اینجا ساکن دوم کہ خا است، وضمۂ لفظی را در یک کلمہ است؛ بہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرۂ تا باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زا درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوِي بود، واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چہ ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یا بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چہ ضمۂ حا اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر. کذا في شرح الأصول.

در نون من الخ: چوں: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہا واقع شود، اصلہ: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہا کسرہ دادند، مصنف در اصول گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. **اختیار فتحہ:** بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یا باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. **ساکن اول:** زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہر چہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منہ)

نہ رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَرِ ومِنْ لِحْمَر.

مبتدا خبر برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین لفظ

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیہ وجوہ: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمہ، ....

نہ رمتا ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتادہ است جائز نباشد، چہ اگرچہ ساکن ثانی یعنی تا، باتصال الف ضمیر متحرک شدہ است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ کہ ساکن اول ازان افتادہ است متصل نشدہ، بلکہ بتائے تانیث پیوستہ، وآں کلمۂ جداگانہ است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیہ رمات ہم آمدہ. قل الحق یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید: زیراکہ حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شدہ، وآں کلمہ دیگر ست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحمر. حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہرگاہ بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مدہ بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت ہمزہ بلام تعریف بردہ ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند وغیر مدہ را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکہ مدہ باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. بما بعد: ای اگر بعد آں کلمہ دیگر باشد، وابوحیان تعریف آں بقطع نطق کردہ، وبعضے بقطع حرکت تعریف نمودہ وآں بہتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. دریں حال. برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیہ وجوہ مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہا، شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجہ در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. روم حرکت: [وآں آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز ندارند: زیراکہ برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آں قائل اند، ہاں بریاضت برآید.

اشمام ضمہ: [وبعضے در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزيد بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام ہم جائز ست وجز در ضمہ نباشد، واشمام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را با ختش بدل کنند مطلقا، یا در منصوب مجرد از تاء نه مرفوع و مجرور، و ایں افصح ست. وقف عصا و رحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه و کسره بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتحه الف گردد چنانچه نون "إذن". تائے تانیث اسمیه نه در نحو: بنت ومسلمات هاء شود، و جَاءَ الرَّحْمَتْ.

مبتدا

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف و مجرور بیاء چوں: هذا زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد. **در منصوب:** بفتحه فقط، نحو: رأيت زيدا، خلاف مسلمات که منسوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء:** ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا واختا که تائے آں هاء نمی شود.

وایں افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا** یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمى، یا حرف مثل: كلا وهلا. ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد** زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید:** پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، واینجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالى: لنسفعا (العلق ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون 'إذن' ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، كذا في "شرح الأصول"، ودر جاربردي گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده ایں دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" [illegible] گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقت، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در صحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ح، نوادر الوصول) **نه در نحو** ای تائے که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

روا است **نقل** حرکت از ہمزہ **بساکن صحیح**، واز **غیر ہمزہ** جز فتحہ، **نہ در نحو**: هذا جِبْرٌ ومِنْ قُفُلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر **ساکن ست**، وبلا نقل **اگر مفتوح**، وباخت حرکت (نزد بعضے) ما قبل **اگر مضموم ست** (حرکت ہمزہ) یا مکسور (حرکت)، وتشدید **آخری که متحرک ست** وبعد **متحرک** (حرکت ما قبل) و**صحیح ست**، **نہ ہمزہ** (نزد بعضے) در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، و**قَلَّ مَهْ** و أَنَهْ. لازم ست **ہائے سکتہ** **درق** ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزُءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء، نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. **غیر ہمزہ**: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو. ای دریں صورت وزن حِبُر و دُئِل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: ہذا ردُءْ ومن البُطِیءْ، وبعضے هذا رِدِئْ ومن البُطُوْ باتباع خوانند. **ساکن ست**: ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. **اگر مفتوح**: باشد ما قبل چوں: هذا كلوْ ورأيت كلا ومررت بِكلِيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كمأ، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واؤ شود. **آخری**: ای حرف آخر چوں: جعفر. **کہ متحرک ست**: نہ ساکن، پس در اضرب واضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک**: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. **نہ ہمزہ**: بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.

در أن: ای در "أن" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بعد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مه**. ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **درق**: وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بر یک حرف ماند وجز وکلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، وجائز ست در **إلامَ وغُلامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ**، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: **ضرب ویا زید! ولا رجل**، وور **هنا** وهؤلاء ویا
اسم اشارہ مکان
ربا. واؤ ویاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وهم **بیفتد**، وور وصل **جائز ست**، ....

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بریک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفهامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بریک حرف در حقیقت.

در إلام ای در مائے استفهامیہ کہ بحرف جر مثل: إلی وعلی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بریک حرف ماندہ ولفظ مثل جزو ماقبل شدہ وماقبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال: لہذا الحاق ہا جائز وعدم آں بنظر اصل.

علامي ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خواند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیراً ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازد یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه ولم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بریک حرف نیست. (شرح الأصول) **نہ شبہ اعراب** نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب ماضی، چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. **یا زید** کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل کہ فتحہ اش از لا حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بناء عارضی باشد، وہمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

ور هنا ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہا، برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاہ نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کذا فی شرح الاصول، ودر الارتشاف گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاہ وموساہ نتوان گفت.

هؤلاء بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. **ویا ربا** اصلہ: یا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربه** کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وهمي بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظ باشد نہ خطا، واگر چہ بعضے متفق علیہ ست وبعضے مختلف فیہ. **بیفتد**: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ماقبلش مفتوح بود وبین وحرف ثنائی نباشد بالاتفاق درست وحسن است، چوں: ضربه، واگر ماقبلش صحیح ساکن یا بین یا حرف ثنائی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست یغز ویرم، و لم یغزو و لم یرمي، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمي در
جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث
فواصل و قوافی. و بعضے یائے مُرٍ و قاضٍ را باز آرند، و یائے غلامي و یائے ساکن القاضي و یا قاضي! بیفگنند، بخلاف المري و یا مري! و إماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را مائل بیاء، باعث بران بودن الف قبل کسره نحو: عالم، ....

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واؤ و یا که ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، و حذف ہم جائز.] ای حذف واؤ و یاء غیر ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح و اثبات ہم جائز. **قلیل ست**: زیرا که ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.

در فواصل: ای در اواخر آیت و قوافی شعر اثبات واؤ و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا که فواصل و قوافی محل تغیر است و آنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا روا ست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أرى يري. **قاضٍ**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانۂ وصل و وقف بجہت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، و اکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا که وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست. **یا قاضي**: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضے باقی دارند؛ زیرا که در وصل ثابت بود و وجہے سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست و زیرا که تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا که عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء را که لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، و یاء در مر بعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف و یاء خوانند.

باعث بران: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجہت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: [illegible]، و بعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: علاما بشير، و اگر کسرۂ غیر اصلی بر راء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است و کسره اش مثل دو کسره، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من كلام، و کسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیرا که در وصل باز می آید، و سکون وقف بجائے حرکتست، و اما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا که باز نمے آید چوں: ماد و مواد و بدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، و نزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و "ف" و "ج" وغیره.

یا بعد کسره بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و **وجدان**. **چوں الف از واوٗ بود کسرهٔ غیر راء**
مثال فاصل یک حرف درخت خاردار در اماله
اثر نکند، **یاء بعد یاء** باوصل یا **فصل یک حرف** نحو: **سیال** و **شیبان** و رأیت زیدا، **یا بدل از یاء یا واوٗ**
بسکون یا نام قبیله بامالهٔ فتحهٔ دال بودن الف
مکسور نحو: **سال** و کاد، **یا گشتن الف یائے مفتوح** در وقتے نحو: **دعا** و **حبلی**، **یا وفق امالهٔ سابق**،
نحو: رأیت **عماداً**، **یا لاحق در فواصل**، نحو: ﴿**والضُّحَىٰ**﴾ الضحی ۱ . **حرف مستعلی بعد الف باوصل** ....

بعد کسره إلخ: بدانکه کسره هر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرهٔ بعید در کلمه باشد چوں: جلباب اماله اش از یک کسرهٔ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف**: ای به فصل یک حرف بدون فصل خود نخواهد بود؛ زیراکه الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو**: واگر سه حرف فاصل بود مثل: فتلت قسا، یا اول ساکن نبود چوں: اکلت عنبا اماله جائز نیست. **باسکون اول**: زیراکه ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وهمچنین اگر هر دو متحرک بود ویکے هاء باشد؛ زیراکه هاء حرف مخفی است، واگر فصل سه حرف است واوں هاء چوں درهمان اماله قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واوٗ بود**: ای مبدل از واوٗ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف اماله جائز بود برائے کسره. **کسرهٔ غیر راء إلخ**: قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من رجا ومن دار اماله کنند؛ زیراکه کسره راء مکرر ست، بخلاف بسه ومن ماله؛ زیراکه بودن الف از واوٗ مانع آں ست، وسیبویه گفته: امالهٔ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح همچوں آیة. **نحو سیال**. دریں صورت یاء خواه متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان**: بکسره وامالهٔ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، اصله: سیل. **یائے مفتوح**: [برابر ست که کلمهٔ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا] ای در کلمهٔ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیراکه الفش در کلمهٔ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قیل، وهمچنین در عصا؛ زیراکه الفش در همیں کلمهٔ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا**: که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی**: که الفش در تثنیه یا گردد.

عمادا: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالهٔ اول. (منه)

والضُّحى: پس در الف "ضحی" که بدل از واوٗ ست اماله کنند برائے موافقت امالهٔ لاحق إی: ﴿إذا سجى﴾ (الضحی: ۲)، ﴿وَمَا قلى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباحل ولاعب وجز آں.

یا **فصل تا بدو حرف مانع اماله** است، و**قبل الف** ہم نہ، در **باب خاف** و**طاب** و**صفا**. **چنانچه** رائے غیر مکسور متصل (مفتوح باشد یا مضموم) الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست و**بعد مانع** مانع ست **نحو: صارف**. وروا ست امالۂ **فتح منفرد قبل ہائے تانیث** یا رائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سالخ وناقص، ودو حرف مثل: مناقيح ومناشيط. **مانع اماله**: زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در 'ارتشاف' گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست ودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: كرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: حالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف دریک کلمہ باشد چوں: حلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف. [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منہ) **طاب**: أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچه**: یعنی ایں ہم مانع اماله است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع**: [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: نقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) یا آنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ح، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف**: رائے مکسورہ بعد الف افتد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: كدرة، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من اسقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث**: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضَرَرِ و المحاذَرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا ودر إما لا روا نبود. وتثنیه یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمه؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واوٗ بود واوٗ شود کثالث أصلي

مفرد ی بدل از واوٗ چوں عصا وعصوان

لم یُمَل، وگرنه یاء گردد، وہمزه ممدوده اگر اصلی ثابت ماند، واگرنه واوٗ شود وجوبا اگر از الف تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع که دلالت کند بر زیاده بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: که بواوٗ یا یاء ونون ست، ....

اماله کرده نشود

ماقبل مضموم ماقبل مکسور

رحمه مثال آنکه فتحه بر غیر مستعلیه باشد. حقه درج مثال آنکه فتح بر مستعلیه بود. من الضرر مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: یعنی سه حروف در جواز اماله مستثنی است؛ زیرا که بجائے جمله وفعل مے آید، پس اماله کرده شود، می گوئی بلی در جواب أضربت؟ دو شے: حقیقة باشد یا مجازا چوں: زیدین که مفرد را بتاویل مسمیٰ بزید تثنیه آورند، وہمچنیں ابوین وقمرین به تغلیب. لم یمل چوں إلی هرگاه اسم بود تثنیه آں إلوان بود.

وگرنه: چوں مصطفیان در مصطفی که الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی که الفش بدل از یاء ست، ومتیان در متی وقتے که علم بود که الفش اگرچه اصل است، لیکن ممال ست ای اماله کرده شد. (منه) ممدوده: ای نه زائد نه بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصلت چوں: قرّاءان تثنیه قرّاء، وابو علی قلب آں بواوٗ از عرب حکایت کرده.

وجوبا نحو: حمراوان در حمراء، برائے فرق میان همزهٔ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بهمزه بدل کردند، ونزد بعضے همین همزه زائد ست، بهر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوٗ بدل کردند جهت آنکه در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمریان بیاء نقل کرده. (شرح الأصول)

والا ای اگر اصلی نبود ونه بدل از الف تانیث، بلکه یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا ای قلب آں بواوٗ جائز است؛ زیرا که ایں همزه بعینه اصل نیست، پس مشابه حمراء شد وابقائے آں هم رواست؛ چرا که یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمده، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست که در مفردش تغیرے شده باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.

صحیح: که واحد دراں صحیح بود. بواوٗ: غالب برائے مذکر عاقل

یا بالف وتاء موضوع ست **مر قلّت را**، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند **بر سه تا ده**، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود **نه اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسوّمش
یعنی مونث سماعی بود نہ صفت بفتح
مده بود، **ودر رَجُلٌ** وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة **وجز آں** نیز آید،
بالضم جمعه أصبع بالکسر جمعه أرجل
ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، **وقُرءٌ** وحِمْل وحَمَل وفَخِذ وعَجُز
سحر بالضم حیض وطہر بالفتح
وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، **ودرفرد** ورُطب وجاهل.....
بضمتین گردن بوزن فعول بالفتح دشمن بکسرتین وصفت ای فعیل بمعنی فاعل فعیل نہ اسم نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاہ لام استغراق آید چوں: [illegible] (الحجرات: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد] یعنی از سہ تا دہ بادخاں ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیادہ ہم بود. وابن خروف گفتہ: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سہ تا دہ**: رضی گفتہ: ہر گاہ اسمے را جز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف**: چوں: عبس وفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، وبخلاف قوس کہ اجوف است. **مدہ بود**: چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رحل ای بعض الفاظے کہ بریں اوزان بود. **زمن** بفتحتین روزگار، جمعه: أزمن. **ضبع** بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط** بضمتین کاریکہ درو‌ے از حد گزرانیدہ باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) **صلع** بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أصلع. **نعمة** بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. **اكمة** بفتحات پشتہ، جمعه: أکم.

جزآں: چوں: أمر ورہر، وأرک درر کب، وادر در جمع دار. **شاذ**. زیرا کہ ہر دو اجوف ست وضمہ بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبیت وأبيات، یا **صفت** چو: عوں وأعوان، وصیف وأصیاف، وہمچنیں جائے کہ در اوزان قیای قید اسم وصفت نکردہ مراد **مطلق** ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلۂ اسم ست سوائے عدو، ومثالہائے **صفت** چوں: حر وبکر وبص وبکد ویقظ ویکمو، وفعول اسمی چوں: علوّ. **فخذ**. بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز** بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **درفرد إلخ**: ای وزن **فعل** مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب**: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجز آن نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر ست وسومش مده، ومانند حبیب ودر

بفتح دال بفتح همزه وکسر عین بر سبیل اطراد

نجد وقن وجز آن نیز آید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. و کثیر که دلالت کند

بالکسر چون نعمة جمع آن أمة بالضم جمعه علمة

بر یازده وبیش، وزنش بسیار ست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفاعِلٌ وعَمِيْمةٌ

بروزن فعلة بالفتح بالضم چون قفل

وخَوّارٌ وخَوّارَةٌ وفُلْكٌ وأسَدٌ وبَدَنَةٌ وجز آن نیز آید. فُعُلٌ جمع فَعال وفِعال نه

بر وزن فعل بفتحتین شتر بر وزن عنق

مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جز آن نیز آید: بحسب سماع چون: بدنة بالفتح وأبدان، وقلدة بالکسر وأقلاد، وجربة بالضم وأجراب، وکانه وکتاب، وبرام بالکسر وأدم وجز آن. **سومش:** چون: طعام وحمار وسوار ورغیف وعمود، جمع آن أطعمة وأحمرة وأسورة وأرغفة وأعمدة، وأدویة جمع "داو" ویا "دوي" شذ است. **مانند حبیب:** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل، وأمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل ست از مسل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جز آن:** چون قرص بالضم وأقرصة، وشتوة بالفتح وأشتیة، ونوء بکسر اول وفتحهٔ دوم مقصور ونویة، وعتیّ بکسر یائے مشدده وأعولة، وعقاب بالفتح والضم مؤنث، چون: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیر آن. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد:** بفتحتین جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. **بر یازده:** ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیار ست:** وغالب دراں ہمیں ی وشش وزن ست که مذکور میشود. **أحمر وحمراء:** ای صفتے که بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع أفعل اسم تفضیل، وصحراء اسم. **خوار:** بر وزن فعال بالفتح ست. **خوارة:** جمع ہر دو خور وخورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمهٔ آن چون ضمهٔ أسد ست. **بدنة:** بر وزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **وجز آن:** بحسب سماع چون: عرب بضمتین، ودرب بفتح اول وکسر دوم، ووسع بفتح اول وضم دوم وغیر آن. **جمع فعال** بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند. ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل وفعول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چون: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چون: نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب که بمعنی مفعول ست، وگویند در فعیل صفت مطرد نیست، وهمچنین برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیر ست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِينَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة
بروزن صرد بفتحتین میانه سال
وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤیا وحلیة وعدو وعجایة ونفساء نیز آید. فِعَل جمع
قیمه بر ساست بالکسر زیور
بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید. فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد
نبود، ودر سیّد وبر وخبیث نیز آید. فعَلة جمع فاعل که صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی
بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین
وعُریان وعدو وهادر نیز آید. فعَلّة در فعل ودر قرد وقرط وجار اسماً ودر علج وهادر وجزآں
بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه [illegible]

خشن بفتح اول وکسر دوم درشت. قراد: بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست. سفینة: بر وزن فعیلة بفتح اول وکسر ثانی. جزآں: چوں: بدع بالکسر، وأذن بضمتین، وقرضة بالضم، ونقرة بفتحتین، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بر وزن فعیل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بر وزن فُعُلٌ بود، ضمهٔ نون بکسره بدل کردند ویاء راساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة. اینجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "اصول" گفته که نوبة درو یه، نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤیا آنچه در خواب دیده شود. برقة: بالضم زمین سنگ وگل وریگ. عجایة. بر وزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. نفساء: بضم نون وفتح فاء زچه. فعل: بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنین نزد فراء جمع اسمے که بر وزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: ضیعة، واسمیکه بر وزن فعلی است نحو: فکری وذکری. (منه) تارة: بر وزن فعلة بفتحتین، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالکسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتین چوں: ناب ونیب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے که میانهٔ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چوں: حافظ حفظة، بخلاف کاهل بمعنی میان دو کتف که اسم است، وگاهی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. ناقص: احترازست از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة

خبیث: بر وزن فعیل، جمعه: خبثة. صفت عاقل: [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: براة جمع باري یعنی باز.] چوں: قاضي وعاري، جمع آں قضاة وعراة، دراصل قضیة وعروة بود. غوي: بر وزن فعیل، جمعه: غواة.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. جار: همسایه بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت ست، جمعه: علجة. هادر: که صفت ست بر وزن فاعل. جزآں: چوں: کتف ورجل وسحلة وطب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ** جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر **أعزل** و**سخل** ونفساء **نیز** آید. فُعَّال جمع فاعل
جمع نفس   بضم و تشدید عین   مصدد
صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز** آید. فعال جمع فَعْل نه سَیْل واسمی بر جَمَل که **مضاعف**
چون صادة وصداد   جمعه سخال   جمعه نفاس   بروزن کتاب
واجوف نبود، وقَصْعة ورَقَبة **واسم چار حرفی** که رابع او الف تانیث است، وجمع خَذِر وجواد
[illegible] جمع قصع
وهِجان وفاعل وفَیْعل وفَعِیل وفَعِیْلة وفَعْلی **فَعْلان** وفَعَلاَن **فعلانة** وفعلان فُعْلانة
بکسرها   چون تاجر وتجار   چون جید وجیاد   بالضم چون خمصان وخمصانة
وبَطْحاء وعشراء **صفة**، ودر قدح وخُفٌّ وسَبُعٌ ورُبَع ....
بالکسر [illegible]

فعّل ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چون: رکّع جمع راکع وراکعة.

در اعزل [بروزن افعل مرد بے سلاح، جمع آن عزل.] ای بسماع جمع این اوزان آمده، ومی آید جمع هصل وحریدة وحرید وهجود وعلاف واوی، وگاہے ضمه فاء این جمع در اجوف واوی بکسره بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل بروزن فعل بالضم مرد ضعیف. فعل بالفتح، نحو رذل ورذلة. **نیز آید**. سماعا، وهمچنین در عرب بتحریک وبفرد بتحریک. نه سیل یعنی در فعل اجوف یائی این وزن نیاید، وهمچنین در مثال یائی چون: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یائے متحرک (جاربردی، شرح الأصول). بر جمل ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.

اجوف نبود، ناقص هم نبود، وآنچه ازین همه آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قصط وقصاط. رقبه بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چون: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چون: قصوی.

جمع حذر ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. جواد بفتح ودرینجا فرق میان مفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع درو یکیست لیکن کسرهٔ مفرد چون: کتاب وکسرهٔ جمع چون: رجال است، ومذکر ومؤنث درو یکسان باشد. (منه) فعیل وفعیلة چون: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: نقي ونقاء. فعلی فعلان ای فعلی مؤنث که مذکر آن فعلان باشد چون: عطشی عطشان، جمع آن عطاش.

فعلان فعلانة ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آن فعلانة باشد چون: ندمان وندمانة. بطحاء بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. عشراء بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد

صفة حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: این وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعلان بالکسر مطرد نیست. سبع: بفتح اول وضم دوم درنده. ربع: بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة و**فَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** و**حَسَن** وعَيْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، و**جز**
بالکسر گرگ
آں نیز آید. فُعُوْل **جمع اسمی نه اجوف واوی** که بر فلس و**حمل** و**قُرء** و**ذَکَر** وبدرة،
بروزن دخول بیائے مجہول بفتح بکسر
صفتے بر قاعد وظریف ودر نمر وضِلع و**حُجَزَة** وعَنَاق اسما، و**کهل** صفةً و**جز آں نیز آید**،
جمعه عنوق
وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ**. فُعْلان **جمع فعیل** و**جمع** فاعل و**أفعَل** وشجاع صفة، ....
جمع فوج جمع ساق کعمران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصیل:** بر وزن فعیل شتر بچه از مادر باز داشته شده. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہر گاه اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعیلة بر وزن فعلة زن تام إحسقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہر گاه ہمه صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کرده. **جز آں:** چوں: فعل وفعلة بکسرتین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نه غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نه اجوف واوی:** احترازست از حوض که قیاس دراں فعال بالکسرست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وکر.

حمل: بشرطیکه عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح که اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکه مضاعف وناقص یائی نبود چوں: حف ودمي بمعنی صورت منقوشه، وآمده است خصوص جمع خص مضعف بمعنی خانۂ نے، ونئي که اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمه که مانع سیل بود.

ذکر. وابن حاجب گفته: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکه بر وزن فاعل وفعیل باشد، ودر اصل جمع ظریف بسماع داخل کرده. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. **کهل:** بالفتح پیر جمعه کهول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، وحقة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأیم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، واینجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمه بر واوست خصوص ہنگام ضمه ما قبل؛ ولہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسره دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذکورة. (رکاز الأصول) **جمع فعیل.** در اسم نحو: رغیف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل.** بشرطیکه اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمه یاء باشد فاء را کسره دہند نحو: أبیض بیضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر **بطن** و**جمل** و**ذئب** و**حاجز** و**زقاق**، وجز آن نیز آید. **فِعْلان** جمع **شجاع**، واسمی بر

شجعا بالفتح جمعه بطنان بالکسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجران کرصوان

صرد ونحو: **تاج** و**عُوْد**، وصفتی بر **فعیل**، ودر **ضیف** و**خرب** و**صنو** و**فاعل** و**فعول**

بالفتح جمعه ضیفان بفتحتین جمعه خربان نحو حائط وحیطان

و**عزال** و**صوار** و**ظلیم**، وجز آن نیز آید. **فعلی** جمع **فعیل** بمعنی **مفعول**، ودر

بالفتح جمعه غزلان

مریض و**فاعل** و**فیعل** و**أفعل** و**فعلان** وجز آن نیز آید. فعلی در **حجل** و**ظربان** فقط.

بمعنی [illegible] چون هالك جمعه هلکی چون احمق چون کسلان وکسلی [illegible] بفتحه [illegible]

فعلاء جمع **فاعل** و**فعیل** و**جبان** و**شجاع** **که صفت عاقلند** ودر **سمح** و**أسیر** و**ودودٌ** و**خَلِیْفَةٌ**

[illegible] بالفتح بالضم مذکر بفتح بمعنی دوست بالفتح

وجزآن نیز آید.

زقاق بالضم، جمعه: أزقة. **شجاع** بالضم صفت باشد یا اسم چون: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ**: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعل بالضم؛ چه اصل تاج توج بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان وعیدان. **فعیل** چون: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته

صنو بالکسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. **صوار** بالکسر رمهٔ گاو، جمعه: صیران. **ظلیم**: کرعیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جزآن**: چون: کعبت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآن. **فعلی** بالفتح والقصر بر وزن سکری.

بمعنی مفعول بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: قتیل وجریح، جمع آن قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل**. چون: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جزآن**: چون: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چون: حمد.

حجل این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، وشارح بدان رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان است، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاهی ظربی می آید. **ظربان** بفتح ظای معجمه وکسر را، جانوری است مثل گربه بدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چون: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: این هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، ونیز شرط است که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجوداء در جواد وسرواء در سری وتقواء در تقی وتقواء در نقی بحسب سماع آمده، ودر اخیر شذوذ دیگری است اعنی قلب یاء بواو. (شرح الأصول) **أسیر**: این فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برای مذکر، وگاهی بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف است، وبعضی گویند: تاء دران برای مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضی که اعتبار تانیث کردند جمع آن خلائف گفتند. (شرح الأصول، جاربردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل كه صفت عاقل ست، وناقص يا مضاعف، ودر صديق وبيِّن وجزآن نيز آيد.

مصدر چون غني جمع أغنياء چون شديد جمعه اشداء دوست سدء

فَعَالَى جمع اسمى بر فعلاء وفَعَلَى وصفتے بر فَعْلَى كه مذكر ندارد، وفُعْلَى نه أنثى أفعل وفعلان

بالفتح والقصر مصدر

فعلى، ودر وَجِع ويتيم وأَيِّمٌ وطاهر وعذراء ومَهْرِي وجزآن نيز آيد. فُعالَى در فعيل بمعنى

بے پدر جمعه يتامى جمعه طهارى سماعا

معفول وفعلان فَعْلَى. فعالِيْ جمع فعلاء، وجمع فَعلى وفِعلى اسماً، وفَعْلى فَعْلان ومَهْرِيٌّ.

بالفتح چون عطشى وعطشان

در صديق أي فعيل كه ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چون: صديق، يا اسم چون: طريق. **بين** بر وزن سيد بمعنى ظاهر **جزآن**: چون: حسب بالكسر، وصلب بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. **نيز آيد**. چون: ثمام بالفتح، جمعه: ثُماء، وصديقة مؤنث، وثمام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء بالفتح، چون: صحراء، جمعه: صحارى، هر دو الف حذف كردند والف تانيث آوردند، وگويند: اول جمع آن صحاريّ كردند بكسر راء ويای مشدد كه بدل از هر دو الف ست، پس يك ياء حذف كرده فتحه بر راء گذاشتند ويای دوم را بالف بدل كردند. (شرح الأصول) **فعلى** [چون: حرمى گوسپندے كه نر خواهد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چون: فتوى ودفرى وسعدى. **نه أنثى أفعل** أي فعلى بالضم كه مؤنث اسم تفضيل نباشد چون: حبلى جمع حبالى.

فعلان فعلى أي فعلان بالفتح كه مؤنث آن فعلى بود چون: سكرى، جمعه: سكارى. **ايم** زن بے شوهر، جمعه: أيامى.

عذراء اين بر مذهب ابن مالك ست، ودر 'اصول' در زمرهٔ اطراد گفته (ركار الأصول)

مهري أي فعلى بالفتح كه آخرش يای نسبت باشد، گويند: جمل مهري منسوب بمهرة بن حيدان، جمع آن مهاري بحذف يای مشدده وآوردن الف تانيث مقصوره. **جزآن**: چون: قدم بفتحتين وبلية بالكسر، واحمق وهو بالكسر وغير آن.

فعيل بمعنى مفعول چون: أسير وأسارى، بمعنى فاعل هم نحو: قديم وقدامى.

فعلان فعلى: فعلان بالفتح كه مؤنث آن فعلى بود چون: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.

فعالي بفتح فاء وكسر لام وسكون ياء. **فعلاء**: بالفتح والمد، اسم باشد چون: صحراء وصحارى، يا صفت، مثل: عذراء وعذارى، همزه را حذف كرده الف را بجهت كسرهٔ ما قبل كه در جمعست بياء بدل كردند، يا اول بر صحاريّ بتشديد ياء جمع كرده يك را براى تخفيف افگندند. (شرح الأصول)

فعلى: چون: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بياء مردودست.

فعلى: [بالكسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وهمچنين فعلى بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، يا صفت مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ وسريةٌ وسِعلاة و**حنبطىٰ** وعَدَوْلىٰ، وقَلَنْسُوَةٍ وقَهوباة، ودر **أهل** ولَيْلَة وعشرين. **فَعَاليّ**
بالكسر غول جمعه سعالى
جمع ثلاثی كه ساكن العين بود ودر آخرش يائے زائده مشدد و**علباء** و**قوباء** و**حولايا**، ودر **صحراء**
و**عذراء** وإنسان وظربان. فعائل **جمع فعيلة** ونحو: عجوزٌ وجمع **حَمَامَةٌ** ورسالة و**ذوابة** و**سفينة**
بالكسر جمعه رسائل اي مفعول صفت مؤنث مطرد جمعه ظرابي جمعه أناسي
وحمولة وشَمْأَل و**جرائض** و**قَرِيثاء** وحبارى و**حَزَابِيَة** اسما، ودر **أقيل** و**ذنوب** و**ضرة**
بالضم طائرے جمع حبارى بالفتح بد شمال
وحرة و**جز آں نيز آيد.**

سرية: بر وزن فعيلة ضم فاء وكسر لام وتشديد ياء، جمعه: سراري. حبنطى: [بفتحتين وسكون نون كوتاه شكم.] درين هر چهار اگر زائد اول را حذف كنند جمع بر وزن فعالي آيد، واگر ثاني را افگنند حبانط وقلانس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالك گفته: درين جز فعالي بكسر لام فعالى وبفتح آں درست نيست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين كلاه. قهوباة: بفتح اول وضم دوم پيكان سه شاخ. در أهل: اي سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفعْل آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري. وميتوان گفت: كه ليالي جمع ليلاة باشد. فعالي: بفتح فاء وكسر لام وتشديد ياء.

كه ساكن العين: وگاہے جمع متحرك العين هم آيد چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

يائے زائده مشدد: نه برائے نسبت چوں: كرسي، جمعه: كراسي. وگاہے در منسوب هم آيد چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالكسر عصب گردن، جمعه: علابي. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخير را افگندند و دوم را برائے كسرهٔ ما قبل بدل از ياء كرده در ياء ادغام كردند. در صحراء: يعني در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد يا صفت، وهمچنين در إنسان وظربان سماعي است، واين مذهب ابن مالك ست، ومصنف در أصول بقسم مطرد داخل كرده. عذراء: بالفتح دوشيزه، جمع آں عذارى. جمع فعيلة: بشرطيكه بمعنى مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، يا صفت نحو: كريمة وكرائم. حمامة: بفتح كبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گيسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة اين را شامل است. جرائض: بضم اول وكسر همزه مرد فربه، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. حزابية: بفتح حائے مهمله وزائے معجمه وكسر بائے موحده وتخفيف ياء درشت كوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثاني حذف كنند، واگر الف دور كنند جمع آں حزابي باشد. أقيل: بر وزن فعيل شتر كوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، اي وزن فعول بالفتح صفت مذكر. ضرة: بالفتح زنيكه بر زن ديگر آيد وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جز آں: چوں: فعيلة بمعنى مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالكسر بمعنى چپ، وعقاب بالضم وغير آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، وفاعلاء وفاعلة، ودر غیر آں نیز**
بفتح فاء وکسر عین چوں طوالق و [illegible]
آید. أفاعل جمع مثل أجدل وأصبع، **ودر رهط شاذ ست.** وأفاعیل **جمع إقلیم وأقوال، ودر**
مفرد
باطلٌ وحدیث وعروض شاذ ست. **وتفاعل مثل: تنصب** وتجربة. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث جمعه أعاریض برائ فقدان شرط بالفتح وکسر راء بفتح تاء وکسر عین مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودرمطفل نیز آید.** ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون نیز**
بفتح میم وکسر عین بفتح میم ومد عین [illegible] سماعی
آید، ودرموسر ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل**: ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.

فاعلاء. بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة** اسم بود چوں: کاثبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں**: یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس در فارس، وهمچنین طاحونة ودخان وجز آں.

افاعل. بفتح همزه وکسرهٔ عین. **أجدل**. یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، هر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرطست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل هم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط** زیرا که بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.

جمع إقلیم [جمعه: أقالیم، وهمچنین أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال**: جمع قول، جمعه: أقاویل. **تفاعل**: ای اسم چهار حرفی که اولش تاے زائد بود.

تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال**. مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تاے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.

در مطفل [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مونث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومساند، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد**. ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در 'شرح الأصول' ست. **در ملعون**: [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وهمچنین قاعدهٔ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده لهذا جدا نمود.

درموسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن مثل: بلغن. وفعالین مثل: سلطان. وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں، ودر خماسی بحذف خامس آید. وفعالیل مثل: قرطاس وملحق بآں. فعاللة وأفاعلة ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی. وگاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أکالب وجمائل وبیوتات.

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے مجرد از تاء که علم ست ....

شاذ ست برائے نبودن مده بعد عین. مثل بلغن بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. مثل سلطان ای مطرد در اسمیکه سه حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. فعالل بفتح فا وکسر لام اول جمع رباعی اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سجل، یا علم چوں: دمشق. ملحق بآں بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول بروزن فواعل یافعاول یافعاعل آید.

بحذف خامس آید نحو: جحامر در جحمرش، وگفته اند بحذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو. فرازد در فرزدق. ملحق بآں [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.

مانند آں ای صیغه منتهی الجموع که تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. جمع اسم بشرط مناسبت وبودن اینها بروزنیکه دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں. کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزین. نساء بالکسر جمع مرأة، ومساجد جمع جمد بضم جیم موش کور، ومساجد جمع جمد بضم. جمع را جمع جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واؤ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں هنگام اطلاق آں بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلت قیاس ست، ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر تسهیل گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو. مفاعل ومفاعیل وزنه وعسه، ونزد سیبویه ومعظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) اکالب جمع اکلب که جمع کلب ست.

جمائل جمع جمال بالکسر که جمع کثرت جمل ست. وبیوتات [ازینجا بیان جمع صحیح است] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر شرح الأصول گفته، مثل. کلابات ورجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء، وبواؤ ونون هم آید چوں: صبرون جمع صبر بفتحتین جمع صبور بالفتح. مجرد از تا. ای تائے تانیث ملفوظ که عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکه الف تانیث ست چوں: سلمی وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو. سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد که دراں تاء عوض محذوف ست، چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد حذف تا.. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، **یا صفت ست، نه أفعل فعلاء، ونه فعلان فعلی، ونه صفت مشترک.** ویفتد در **الف مقصوره** وهمزۂ **تانیث واؤ شود**، وأما سنون در **سنة** وقلون در **قلة** وثبون در **ثبة** وأهلون در أهل **وماند آں بخلاف قیاس ست.** وجمع **بالف وتاء برائے علم مؤنث ولفظے** که **درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نه فعلاء أفعل**، ونه فعلی فعلان. **ولفظی مذکر که صفت غیر عاقل بود، یا مراورا جمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث درو بیفگنی،**..............

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل**. احتراز ست از زید علم غیر عاقل. **یا صفت**: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض ودرس. **نه افعل فعلاء**. چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگویند. **نه فعلان فعلی** چوں: سکران وسکری، پس سکرانون نگویند. **نه صفت مشترک**. چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، وماقبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفی ومصطفون.

واؤ شود: چوں. حمراوون در حمراء علم مذکر. **سنة** أصله: سنوة یا سنهة بمعنی سال. **قلة** بالضم، أصله: قلوة غوکۂ چوب. **ثبة** بالضم، أصله: ثبوة یاثبیة بمعنی گروه. **ماند آں**: چوں: فئون درفئة، وغضون درغضة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت که مذکور شد. **برائے علم مؤنث**: ای مطرد ست، برابر ست که علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: مسلمة وهند. یا الف ممدوده ومقصوره، نحو. أسماء ولیلی. **درو تانیث ست**: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظه یا مقدره. **اسم بود**: چوں: بشری وصحراء وظلمة وأرض. **یا صفت**. چوں: حبلی ونفساء وضاربة.

نه فعلاء افعل چوں: حمراء أحمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیرا که جمع بالف وتاء فرع جمع بواؤ ونون است، ومذکر اینها بواؤ ونون جمع نکرده شد چنانکه دانستی، وابن کیسان جائز داشته. واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس في الخضراوات صدقة

لفظی مذکر إلخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست که مذکر حقیقی باشد یا نه چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچه آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا که از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) **یا مر او را إلخ**: ای لفظ مذکر که جمع تکسیرش نیامده باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا که تکسیرش جوالیق آمده، وبوانات در جمع بوان بالکسر با آنکه بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، وزیدات در زید نگویند؛ زیرا که اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث إلخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از **مثنی بدانی**، وعین تمرة **نہ اجوف فتحہ یابد**، وهذیل در اجوف نیز **فتحہ خوانند**، وعین کسرة **فتحہ وکسرہ**، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص واوی **واجوفش سکون وفتحہ**، وعین حجرة
بالکسر
فتحہ وضمہ، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص یائی **واجوفش سکون وفتحہ**، اما **صفت ومضاعف** ہر سہ **بر**
برائے خفت وفرق چوں کبة یعنی فعلة مثلثة الفاء
سکون ست فقط. وفعل **کفعلة**. **ودر معنی جمع** بود آنچہ می آید بلحوق تاء باآخر مفردش چوں: **کمأة**، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: **تمر** ومَعِد **وروم**، ....
وایں طور بسیار ست

از مثنی بدانی. کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. **نہ اجوف** چوں: جورة وبیضة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد**: چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوزات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحہ وکسرہ**: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بعنت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش**: [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یاء، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند**: برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش**: ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ ودر ما قبل آں. **صفت**: چوں: صعبة بالفتح، وعجمة بالکسر، وحلوة بالضم. **مضاعف**: نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعجمات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیراکہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد (منہ) **کفعلة** بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس بر اں قیاس کن.

ودر معنی جمع. از ینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. **کمأة** اسم جنس گیاہے، واحد آں کمء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر** بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد را رومی گویند.

ومثل: رکب وخدَم وظَرب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبيد وتَوْأم وقصباء ومشيُوْخاء وصحابة وجزآن.

بفتحتین اسم جمع خادم — بالضم اسم جمع رفیق — اسم جمع عبد — بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر معرب بر پنج وزن می آید، ....

در کیفیت نحو دریهمات

مثل رکب [بالفتح اسم جمع راکب.] اینہا ہمہ اسمائے جمعست، چنانکہ سہ قسم مذکورہ بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از ہر وزنے دریں جا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چہ فعل بالفتح مثلا چنانکہ در فاعل آمده ہمچنیں در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاح، ودر فائحة وحواں بفتح خاء وتشدید واؤ وجزآں، وہمیں نمط اوزان دیگر نیز.

ظرب بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظرباں. عبید: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. رحلة بالفتح اسم جمع رحل یا راحل.

حامل. بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. توأم بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے کہ با دیگر متولد شود قصباء بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. مشیوخاء بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.

جزآں چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شمال وشس. وفعلاں بالفتح نحو: قنوة قنواں. وبدانکہ فرق میان اسم جمع وجنس آنکہ اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفتہ شود، واز واحد بتاء خواہ یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس کہ اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راہ یافتہ، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفتہ شود وضعا، ومیانہ آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.

وجمع از ہر دو بصیغہ ممتاز ست کہ اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں ہر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وہمچنیں اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.

ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکہ تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. لفظ: اسم نگفت؛ زیراکہ گاہے تصغیر فعل کنند اگر چہ شاذ ست نحو: ما أحیسنه. تادلالت کند: برابر ست کہ محل تحقیر مجہول باشد چنانکہ در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود کہ چہ چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکہ در صفت نحو: عویلم؛ چہ ظاہر ست کہ متعلق بہ تحقیر علم ست.

حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. برائے تعظیم: چوں: دویهة أي داهية عظيمة، وگویند: آں فی نفسہ عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. ترحم: نحو: یا بنی، وآنہم از تصغیر کیفی ست. معرب: احتراز است از مبنی کہ حکمش خواہد آمد.

ای **وزن صوری نہ صرفی**: سہ حرفی بر **فعیل** چوں: **رجیل** و**طلیحة** و**حبیلی** ورجیلان (در رجل مفرد) و**زیدون** و**ہنیدات** وبُصَیری (در بصری منسوب) و**بعیلبک** و**خمیسة عشر** و**عبید اللہ**، **وثلاثی مزید**، **ورباعی وخماسی** اگر حرف رابع آنہا **مدہ نبود** بر فعیعل آید چوں: **مضیرب** و**جعیفر** (در جعفر رباعی) و**سفیرج**، **واگر بود** فعیلیل چوں: **مضیریب** و**قریطیس** و**خدیریس**، ……………………

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی**: کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی باصلی وزائد بزائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقة، پس تصغیر جزء اول کنند لہذا مے بینی کہ معری وکساء برین وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسرہ فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواو حکایت کردہ نحو: شویخ. (شرح الأصول)

طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حبیلی** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زیدون** ای در مجموع بواو ونون. **ہنیدات**: در ہندات جمع بالف وتاء. **بعیلبک**: در بعلبک مرکب منع صرف. **خمیسة عشر**: در خمسة عشر مرکب مزجی. **عبید اللہ**: در عبد اللہ مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قمیطر وعصیفر در قمطر وعصفور. **مدہ نبود**: قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از اضراب. **سفیرج**: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی اصلا ضعیف ست زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند. حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرزدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس**: در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیللل، **چوں**: سفیرجل **بکسر جیم**. **پس بدانکہ از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے راکہ عمدہ نبود بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:**
ہر کدام باشد
مطیلق در **منطلق** وقلینسة وقلیسیة در **قلنسوة**، **وسلیطین** در سلطان، **ورواست** مطیلیق **بتعویض یاء از محذوف، واز سہ زائدہ غیر عمدہ را حذف کنند مگر مدۂ مذکور یاء گردد چوں:**
درثلاثی ای ہمہ را کہ مخل وزن ست
مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ....

سکران. [ای آنکہ الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگر چہ اینجاہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنیں ابقائے الف جمع.

اجمال. یعنی جمع بروزن أفعال. **اخفش**: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، وخلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکہ نحو: دبیبر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضی) **جز مدہ**: یعنی مدہ را. **بیفگنند** برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را**: وہر دو را حذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند **مطلق.** پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. **قلینسة** بروزن فعیلة بحذف واؤ وابقائے نون.

قلیسیة بحذف نون وابقائے واؤ کہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. **قلنسوة** نون وواؤ دراں زائد است وہیچ عمدہ نیست.

سلیطین کہ مدہ آں بیا بدل شد. **حذف کنند**: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت فی الجملہ عمدگی دارد، بالجملہ ہیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.

مقیعس. نون ویک سین را حذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وہمزۂ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حریجیم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احرنجام، وور رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیثر در **مبعثر**، مگر در
بیائے مجہول بروزن فعیعل
نحو: **سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء** کہ سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.
الف تانیث مقصورہ غیر رابع **بیفتد** چوں: حجیجب و **حُوَیْلِيٌّ** در **ححجبیٰ وحَوْلاَیَا**. ودر
خامس باشد یا زیادہ بروزن فعیعل
حَبَنْطیٰ حُبَیْنِط وحبیط آید. ودر **أعلیٰ** أُعَیْلیٰ وأُعَیْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: **مریئة**، . .
کہ الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. معثر: بدانکہ حرجیم در حرحام اینجا باید، ووقوع آں سابق از قلم ناسخ ست، وآنچ فعیعیس وحمیریر در اقعنساس و حمرار باید کما لا یخفی، کما في الشرح؛ زیرا کہ احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینجا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة. اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عبیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفس. (منہ) حمراء إلخ: کہ الف تانیث دارد، پس ہر سہ را مدہ رابع ست. قرفصاء: بضم قاف وفاء وبصاد مہملہ نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. بیفتد: از آنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بک در بعلبک قرار دادند.

حویلي: بروزن فعیعیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء دغام یافت، وحویبي منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

ححجبی: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. حولایا: نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطی: [ازینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجست. حبینط: بنون بروزن فعیعل اگر الف انداختہ شود. حبیط: اگر نون را افگنند، ودریں حال لف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (مصمي) ودر أعلی: ہر گاہ الف أعیی جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئة: بروزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ با وصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در **ثلاثی** هر چه زائد ست **بیفگنند** چوں: صريف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **واین را تصغیر ترخیم** نامند. وباز آید **محذوف** در ثنائی چوں: **مُنَيْذٌ** (بر وزن فعیل) ووُعَيدٌ وبُنَيٌّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، وتائے **مقدره** در مؤنثے که **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة**، **ومبدل منه** بزوال علت ابدال چنانکه در **جمع تکسیر** نحو: مُوَازين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد** (در جمع تکسیر، در تصغیر) در **عید گویند**؛ تا ملتبس (یعنی بسبب آں) نشود بأعواد وعويد درعود (جمع تکسیر، تصغیر، بالضم) **الف ثانیه**..............................

در ثلاثی: ودر رباعی هم نحو: زعيفران در زعفران. **بیفگنند:** عمده باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نه، وانچه مده عوض محذوف نیارند. **مصرف:** اسم فاعل ومفعول از تصریف. **واین را تصغیر:** واین قسم نزد فراء وثعلب بأعلام مخصوص ست، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه در إبراهيم، وسُمَيْع در إسماعيل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیراکه اعادهٔ آں برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد وتون تصغیر ممکن شود، واعاده یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ:** برد نون محذوف که عین کلمه است، ووعید برد واو که فاء ست، وبني وبنية برد واو که لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر با واو جمع شد قاعدهٔ سید کردند. **وتائے مقدره:** یعنی باز آید اگر چه زائد ست؛ زیراکه تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب منضم شده است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا هنگام آں بر سه حرف ماند. **هنيدة:** در هند که ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة:** در عناق بزغالهٔ ماده، وآں اگر چه چار حرفی ست لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسه حرف ماند. **مبدل منه:** ای باز آید حرف مبدل منه. **در جمع تکسیر:** هم باز مے آید نحو: موازين. **مويزين:** در تصغیر میزان، أصله: موزان، واو بعد کسره افتد یاء شد، واین علت در تصغیر نمانده؛ لهذا واو باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، واو مضموم در صدر بتاء بدل شود، این علت در تصغیر هم ست، پس تریث گویند، وهمچنین در قائم قؤيم بهمزه، أصله: قاوم، وعلت قلب ووقوع آں در عین کلمه وتعلیل در فعلست وآں هنوز باقی، وجرمی قويم بترک همزه گوید؛ چه علت ابدال واو قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفته: سیبویه نیز همیں گوید ونحویان برآں اتفاق دارند. **واعياد وعييد:** جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، وواو مبدل منه را باز نیارند. **الف ثانیه:** زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجهول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واو نشود تصغیرش نييب آید، کما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مده ثانی واو وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوْ شود کیاء ضیراب. وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَیِّر ودُلَيّ وأُسَيِّد. وقلّ أُسيود،
چون جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیًا مانند عُطيّ ومُعيّة در عطاء
ومعاویة وأُحَيّ در أحوى. ونزد عیسی منصرف شود بتغییر وزن، ونزد أبوعمرو أُحَيٍّ وأُحَيِّيَ
بود، ونزد بعضے أُحَيْوٍ وأُحَيْوِي، وبعضے أُحَيْوِيْ وأُحيْوِيَ. ودر جمع کثیر تصغیر نشود ....

واوْ شود: زیراکه الف حرکت را بر نتابد وواوْ مناسب ضمه است. **کیاء ضیراب.** که آنجا واوْ شود، چه یاء بعد ضمه مناسب نیست. **یاء گردد:** ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، واین وقتے ست که مخل وزن نبود، ورنه بیفتد نحو: مقیل تصغیره مقیل. **کالواو** که آنجا یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عجیوز، یا اصلی نحو: معیة در معوية، أصله: معيوة، یا متحرک زائد بود نحو: جديل در جدول، أصله: جديول، یا اصلی نحو: أسيد در أسود، أصله: أسيود. (شرح الأصول) **حمیر** بر وزن فعیل در تصغیر حمار. **دلی** بر وزن فعیل در دلو. **قلّ أسيود** تصحیح بنظر تصحیح مکبر نحو: أسود، ومکبر نحو: أسود. **عطاء** أصله: عطاو، واوْ از تطرف بعد الف همزه شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، وواوْ مبدل منه باز آمده از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال اجتماع سه یاء بیفتاد. **معاویه** اخفش هنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معيوية گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افگندند.

احي أصله: أحيوي، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی:** وسیبویه وغیره غیر منصرف گویند؛ زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت همزه بر صدر ست اگرچه وزن متغیر گردد، چون: أفيضل، ودر خیر وشر آن زیادت نماند قیاس بران نیاید. (مولوی یوسف، جاربردی) **بتغییر وزن:** فعل از حذف چون: خیر وشر که باتفاق منصرف است.

احيٍ: بکسره وتنوین در رفع وجر؛ چه ضمه وکسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحيي:** بفتح یاء که ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحيو:** یعنی در رفع وجر واوْ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چون: أسيود، وواوْ اخیر بعد قلب آن بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمه وکسره بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أحيوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آن، پس میان هر دو منافات ست، باں جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست، لہذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد که رد بواحدش نمایند وتصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: رُعفة ورعيفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیان اگر بر وزن هیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم که بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنراکه مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون ودویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در غلمان ودور وعبادید، یا جمع قلّت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات
وموصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، وذیان وتیان،
وردا ورتا وردان ورتان
وأولیَّاء وأولیَّا والَّذَیَّا والَّتیَا، واللّذَیَّان واللّتَیّان، والَّذیُّون والَّتَیَّات درالذین واللاتي،
دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤونون، یا بالف وتاء. غلمان آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعمل ست رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤونون جمع ساختند. دور بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که داؤست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتا. جمع نمودند.

عبادید. بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لاجرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مهمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رد نمایند وحسینات گویند، خلافاً لبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة در غلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. غیر. و'غیر' اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، ودر 'أصول' گفته: زیراکه مغیرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیراکه غیر متمکن قاصر ست؛ چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغیرت بجوهر ثبت متفاوت ست، وسوا وسوی هم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل: زیراکه هنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. جائز نبود: وهمچنین اسمائے شهور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا لبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیهم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابوالعباس اورانوشت که ازین قول بپرهیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابهت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن هم مخالف شد.

ذیان. نون که مشابه تثنیه است گویا کلمۂ دیگر ست؛ لهذا الف قبل آں آمد، وهمچنین همزۂ أولیاء ونون الذیون.

درالذین: ہرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لهذا الف راواؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. واللاتي. ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنراکه اللتیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة و**أغيلمة** و**أصيبية** **شاذ**.

ونسبت:

ای الحاق یائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي **ویائے مشدد برائے مبالغہ نحو:** أَحْمَرِيٌّ **وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکہ علم** (چوں بسانية وعامية) **شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں:** رجل **كوفي** وامرأة كوفية، **ودو زیادتی تثنیة** ....

أغيلمة در غلمة وقیاس غليمة بود. **أصيبية** در صبية وقیاس صُبية بود. **شاذ** زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان را از نسيان مشتق داوند أنيسيان نزد او قیاس ست، ودر جار بردي ست: کہ قیاس عشيشية عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعيل بر أفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. **بآخر کلمہ:** زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند. غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیہ گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) **بمدلول آں:** معنی باشد چوں: عربي، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراد است. (شرح الأصول) **برائے مبالغہ:** در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركار اصول) **مگر آنکہ:** چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی برمی آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية **تائے تانیث:** در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. **كوفي:** در منسوب بکوفہ.

دو زیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزیدان وزیدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوي ورأيت زيديا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجہ دوم ست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع **صحیح** وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: **قِنَّسْرِي**، ویائے **مشدد** بعد اکثر از دو حرف ای بیفتد مثل: **كرسي وشافعي وبخاتي** ومرمي در كرسي وشافعي وبخاتيّ ومرمي. ورواست در و مَرْمَوِيّ، وواوٗ رابع بعد ضمہ در نحو: **ضَرَبِيٌّ**، ویائے **مکسور** از یائے مشدد کہ قبل آخر **صحیح** ست نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ ای بیفتد در مهيّم کہ نہ تصغیر مُهَوَّم ست؛ زیراکہ در و **مهيّميٌّ گویند**، ویائے **اول** در فعیل وفعیلة وفُعَيْل کہ ناقصند ودوم **واوٗ شود** وعین فتحہ یابد برائے خفت مثل: غنوي وقُصَوي، درعی وعبہ

جمع صحیح: بواوٗ ونون یا بالف وتاء. **شبہ آں**: چوں: اثنین وعشرین نسبت بآں اثني وعشري.

مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیدت آں چوں زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. **قنسري** منسوب بقنسرین نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مس. **یائے مشدد**: یعنی زائد باشد یا اصلی. بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش ے آید. **کرسي**: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. **شافعي**: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. **بخاتي**: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. **بخاتي** نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. **رواست**: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواوٗ بدل نمایند. **ضربي**: در نسبت بضربوا ہرگاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند؛ زیراکہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیراکہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیراکہ در غیر ایں وقت از سید ہم ے افتد. (شرح الأصول، رضي)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نیندازند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازاں بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: بكيلي در بكيل بر وزن فعيلي. **مهوم**: بلکہ اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب کذا في "الصراح". **مهيمي گويند**: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واوٗ محذوف؛ چہ ہرگاہ مہوم را مصغر کردند یک واوٗ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)

یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.

واوٗ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. **قصوي**: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، وواوَ ويائے فعولة وفعيلة كه نه مضاعف اند ونه اجوف، مثل: شَنَئِيٌّ
وعين فتحه يابد چوں قوونة وصوبة

وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد، ويائے فعَيلة غير مضاعف، مثل: جهني وأموي كسره ميانه
يعني معدوم معتل بيفتد بضم فاء وفتح عين درجهينه نام قبيله درأمية نام قبيله

سه حرفي فتحه گردد، مثل: نمري وشقري. وورابل روا كه بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء
در نمر پلنگ در شقرة لاله زار در ثلاثي بكسر تمين مقدر باشد يا ظاهر

بود واوَ شود وبعد فتحه گردد، نحو: عَمَوِيٌّ وحَيَوِيٌّ وطَوَوِيٌّ، ورابع بيفتد يا واوَ شود وبعد فتحه گردد
در حي بتشديد ياء

نحو: قاضِيٌّ وقاضَوِيٌّ. وجزآں بيفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف............
برائے طول بناء بنا بر قول ... بنا بر ... ثاني

درتحية وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن احل وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوَ ويائے: افتادن هر دو بجهت فرق ميان دو لتاء وغير آں، وخاص بدو التاء شد: زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واوَ ويا، هم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجال ست دارد. (منه) نه مضاعف اند: [چوں: صرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مى گردد؛ چه اگر در شديد شددي بلى ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگر ادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي در شنوءة نام قبيلة از يمن. حنفي در حنيفة نام قبيلة از عرب. در عدوة اى در مطلق فعولة واوَ نينداز د، گويد: ضمه با يائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، همچنين واوَ هم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. غير مضاعف: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفي معتل گردد زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. فتحه گردد: برائے كراهت توالى دو كسره ودو ياء. واوَ شود: برائے كراهت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمى آيد

بعد فتحه گردد: برائے كراهت اجتماع كسرات وياءات. عموي: در عمى، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس هنگام نسبت يائے مقدره واوَ شد. طووي. در طي، أصله: طوي بسكون واوَ در نسبت ودوم واوَ شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوَ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزله معدوم شمرده كلمهٔ سه حرفي قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في الجملة تخفيف بجهت سكون در آنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (ركار الأصول، شرح الأصول) جزآں: خامس باشد يا زياده. مشتري. در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي **ومحوي** گویند. **الف ثالث واوْ شود**، نحو: فَتَوِيٌّ، **چنانچه رابع** اگر اصلی
الف باثبات یائے مشدد اول
ست یا الحاقی. ورواست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، **واگرنه بیفتد** یا واوْ شود،
برای آنکه زائد ست برائے مشابہت اصلی زائد
چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلَاوِيٌّ، ودر **خامسۂ** حقیقي یا **حکمی حذف ست** فقط نحو: حُبَارِيٌّ و**جَمَزِيٌّ**.
در حباری
ہمزۂ ممدوده اگر **اصلی ست نزد اکثر بماند**، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست **واوْ شود**
وجوبا، نحو: حمراوي، ....
در حمراء

محوي. ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوْ، بلکه بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوْ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بہتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث**: که آخر اسم مقصوره باشد.

واوْ شود: [وحذف نشود، تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واوْ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل، اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکه اجتماع کسره و یاءات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واوْ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي**: در فتی ورحوي در رحی.

چنانچه رابع: ای واوْ شود بدل از واوْ بود خواه از یاء. (جار بردي) **أعشوي** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واوْ اصلی است. **أرطوي**. در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي**: یعنی زیادت الف قبل واوْ برائے تخفیف از آوردن مده میان فتحه وواوْ ہم جائز ست، وہمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوْ ومثال اصلی ملوي در ملا علم، وجائز ست دراں ملي وملاوي. **واگرنه بیفتد**: ای اگر الف رابع اصلی مبدل از آن و برائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". **خامسه**: که پنج حرف دارد. **حکمی**: که چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست**: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامه غلط است. **جمزي**: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

ہمزۂ ممدوده: که بعد الف زائد افتد. **اصلی ست**: نه زائد ونه مبدل ونه برائے تانیث. **نزد اکثر بماند**: وبعضے بواوْ بدل کنند؛ زیرا که ہمزه از واوْ ثقیل ست، وہمزۂ ممدوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیرا که ممدوده دو حرف ست، وبجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف مقصورۂ ساکن. **قراءي**. در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واوْ شود**: برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند؛ برائے کراہت یاءات، واثبات وحذف آں ہم حکایت کرده اند، وحلولي وحروري در حلولاء وحروراء نام دوده نزد جمهور شاذ ست، وگاہے واوْ مبدل از ہمزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگرنه جوازا، مثل: کساء وعلباء. ویاء در نحو: سقاية وحولايا همزه گردد، ودر راي
ورایة بماند یا همزه شود یا واوَ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغییر نیابد مگر بحذف
بقیاس صحیح چو صبی
تاء، ونزد یونس درانچه بتاء ست عین فتحه یابد ویاء واوَ شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب
که حرفی ازان افتاده وزجاج نحویان
است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در أخٌ وسَتٌ: أخوِيٌّ وسَتَهِيٌّ، ودر شية: وَشَوِيٌّ، ......

واگرنه: ای نه اصلی بود نه برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکه اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز ست؛ چراکه یاء بدل از اصلیست یا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعایت کردند. **کساء:** واصله: کسو، همزهٔ آں بدل از اصلی. **علباء:** بالکسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **یاء در نحو:** مراد ازان یائیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالكسر والضم پیمانهٔ شراب. **همزه گردد:** تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وهم ازان که هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بهمزه نماند، واین همزه را واوَ نکنند چنانکه کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوَ هم شود.

رایة: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود:** [برائے مشابهت حسي در سکون ما قبل.] نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) **یا واوَ:** نحو: راوي؛ زیراکه واوَ قبل یائے نسبت خفیف است. **مانند آں:** ای لفظیکه آخرش واوَ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یائی نحو: صبية وغزوة، ونزد ابن مالک وغیره صرف در یائی. **فتحه یابد:** تا میان آنچه بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند که تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوَ شود: یعنی در نحو: صبية، وواوَ در نحو: عروة بحال مانده. **واجب است:** اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسیاً نسیاً محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. **یا ممتنع:** اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. **یا جائز:** در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آں همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساكن الأوسط همچنین.

در أخ: أصله: أخو بتحریك لامش نسیاً محذوف ست. **ست:** أصله: سته بتحریك سرین، لامش نسیاً محذوفست

أخوي وستهي: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً بازآمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش بازآید.

ودر عدة: عِدِيٌّ، **ودر سه**: سهي، **ودر دَمٍ**: دَمِيٌّ ودَمَوِي، ودر حر: حِرِيٌّ وحَرَحِيٌّ، **وفم**:
اصله حرح بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، **ودر ابن وابنة**: **ابنيٌّ وبنويٌّ**، **واسم**: اسميٌّ **وسِمْوِيٌّ**، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه دراصل ساکن ست ساکن بود، ودر أخت وبنت مانند أخ
در نسبت چوں دم وحر واسم
وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا که **اصلش کلوی بود کِلْوِيٌّ، ونزد یونس کِلْتِي**
وکِلْتوِي و کِلْتاوِي. **ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مراو راواحد موافق**
مثل حبلاوي که گذشت ای نسبت
نبود، چوں: **مَدائِني** ....

عدة أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف درآں ممنوع ست. سه: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف ورد ممنوع. دم أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.
ابن وابنة. أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمده.
ابني وبنوي: بے رد محذوف وبردآں وحذف ہمزه، وبنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنه. فم أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. اسم: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.
سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. وابنم: ای در ابن که میم افزایند ہنگام نسبت سه وجه ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمہور؛ زیراکه نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: بني باسقاط میم وہمزه. ساکن بود: زیراکه عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام بازآمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویه بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. أخت وبنت. أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض داوند وہمزه را مضموم وباء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. مانند أخ: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.
کلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بتا بدل شد. کلويَ تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیراکه عوض محذوف است، ونزد سیبویه بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منه، مثل: أخت وحذف الف رابع.
کلتي: بحذف الف؛ زیراکه تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. کلتوي: بابدال الف بواؤ چوں: عدويٌّ.
واحد موافق الخ: برابر ست که واحدش نباشد چوں: عباديد، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.
مدائني: در مدائن که جمع مدينة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ، وبمركب اگر علم ست، پس از در نسبت مساجد غير اضافي جزو دوم بيفگنند چون: بَعليّ مركب وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو ثاني مضاف به دومش معلوم مشهور ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، همان جزو دوم چون: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو: امْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

انصاري در نسبت بالأنصار، وايشان اهل مدينة اند كه رسول ﷺ را ياري دادند، ولفظ أنصار نام اين گروه شد.

محاسني در محاسن، اين مثال آنست كه واحدش موافق نبود؛ چه آن جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے بجو جمع را بهمان واحد غير قياسي برند، وياے نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيرا كه غرض از نسبت بجمع آنست كه دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد براے حصول اين غرض كافي ست، لهذا علامت تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه براے هر دو جزو معني مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. **از غير اضافي**: اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يا نه. **جزو دوم**: بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلهٔ تاے تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالب، وبراے ثقل در بقاے هر دو كلمه. (ركار الأصول) **بعلي** در بعلبك كه مركب مزجي ست، وهمچنين سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي هم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بهر دو جزو روا داشته بعلي بكي گفته، وبعضے بعد هر دو جزو ياے نسبت آرند، نحو: بعلبكي (شرح الأصول)

تابطي در تأبط شرا كه علم باشد. **از اضافي**: حذف كنند وياے نسبت در اول لاحق نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را از ان حذف كنند كه مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، همچنين ديگر آنچه مشترك باشد، چون: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كه در اينجا ثاني مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عبد مناف كه حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقه نكردند، ومنافي هم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري در ابن زبير كه كنيت ست وجزو دوم مشهور هم، پس اين مثال هر دو ميتواند شد.

رسولي در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. **امرئي** بكسر راء وفتح آن نحو: امرئي در امرؤ القيس كه جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزله بعلبك شد، ومرئي بفتح راء وسكون آن نيز گويند وقت رد باصلش كه مرء بالفتح است. (ركار الأصول، جار بردي) **رازي** در ري نام شهر باضافهٔ الف وزاے معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ **من**
در نسبت بادیه   برائے شمشیر منسوب بهند   از عبد شمس   در عبد له   حذف قیس   ساخته میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که **نه برائے ادغام** ست **چهارده اند**: **أنصَتَ** يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما **همزه می آید بدل از حرف لین** در **دَأَبة** وعألم وبَأْز وشِئْمة ومؤقد، **واز هاء وعین** در **ماء** و**أباب بحو**، . . .

رحل مروري: بزيدت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسن ثوب مروي برقیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، کذا في 'الجاربردي'. عقسي: در عبد القیس که از هر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم السيي: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلة برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. لعامله: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. صاحبه: که کثرت بملابست دارد وپیشهٔ او نیست نحو: حمال صاحب شتران ای گله بان. مفعلة: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وهمزه دراس که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وهمچنین تاء در أحت وبست بجائے واؤ نهاده اند اگر چه مجوور ومقارن آنست؛ لهذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در 'شافیه' و'شرح اصول' بیان کرده. حرف ابدال: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف همیشه مبدل باشد، ونیز ابدال ایںها از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (رکار الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند

انصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. دأبة: فتح همزه، أصله: دابة بالف ساکن. بأز: بسکون همزه لغتے ست در باري، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. مؤقد: بهمزه اصل آں واؤست مراز وفود.

از هاء وعین: ای بدل از هاء وعین. ماء: أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وامواء، ومیاء هم آمده. أباب بحر: در عباب بحر، عین بهمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوٌ ویا وہا وہمزه، چوں: طائي و آل، ویاء از واوٌ والف وہمزه، چوں: صيم وصبية
عطف بر همزه [illegible]
وحبلي، واز یکے از دو یا سه حرف تضعیف واز نون سماعا کثیرا، چوں: دینار وأمليت وقصيت
بدل میشود بدل میشود
وأناسي، ونزد بعضے أمليت أمللت دو لغت مستقلند، واز عین وباء وسین وثاء در ضفادي.....
موحده مهمله مثلثه

طائي. وصبي، بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل اصلش نزد کسائی أول ست، واوٌ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکه صاحب قاموس اعتبار کرده، ونزد بصریان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزه بدل شد وہمزه بالف، کما في شرح الأصول، رضی گفته: زیراکه ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزه، پس قول بعض شارحین: "که وجه طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزه است" ساقط شد، وایں مثال برائے ابدال واوٌ وہاء بنابر دو مذہب ست، چنانکه گفته شد، غایت کار آنکه برائے ابدال ہاء بواسطه است، وجز بواسطه ابدالش نمیشود، وازینجا وجه آں دریابی که معنی نشر بغیر ترتیب لف کرده مثال طائي اول گفت.

ہمزه: چوں: ذیب بیاء از ذئب بہمزه. صبية از صبوة جمع صبي حبلي بیاء از حبلی بالف. دينار در دنّار بتشدید نون بدلیل دنانیر. أمليت از أملت از إملاء عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: فليملل وليه (بقره ۲۸۲) فهي تملى عليه (فرقان ۵). قصيت از قصصت، وتقصص ناخن چیدن ست، وجاربردی گفته: رواست که معنی قصيت أظفاري ایں باشد که آوردم اقصای آنرا چه سر ناخن بر میشود وہماں اقصی است أناسي از أناسين جمع إنسان، ومبرد گفته: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش داده اند که یاء در إنسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند زیراکه ہر دو وارد شده، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چه؟ واز عین: ابن حاجب گفته که ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثله از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضــــفادي جمــــه نقانـــق

ودر باء:

من الثـــعالي ووخز من أرانيها

ودر سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالي: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، **وواؤ از یاء والف وہمزہ، نحو: ہُوٌّ، ومیم از واؤ در فم، واز لام تعریف در**
از سدس از ثلث عطف بر یاء عطف بر واؤ
"**لَیس** من امبر امصیام في مسَفَر"، **واز نون** در **مانند** عنبر **وشنباء** وصم بكم **لزوما، ودر**
بنام وطامه الله على إلخير، **واز باء** در **بناتُ مخر** وما زلت **راتما** ومن **كثم ونون از واؤ ولام**
موحده عطف بر میم
در صنعاني ولعنّ وتاء از یاء وواؤ وسین وبا وصاد، چوں: أتلج ....
عطف بر نون مہملہ دراولج بمعنی ادخل

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: حون وحوبة کہ در اصل بہمزہ بود. **ہو**: صیغۂ مبالغہ از ہَي، أصله. هوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واؤ یاء می شد. **فم**: أصله: فوه، ہاء حذف شدہ واؤ بمیم بدل گردید. **در لیس إلخ**. قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب بایشان فرمودہ، شاعرے ازیشاں گوید:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبنِي يَرمي ورائي بامْسَهم وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سمیع بصیر، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) **شنباء**. بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیراکہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تا التباس بداں لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. **وطامه الله**. [خمیرہ کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامہ ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طابه وطامه دو لغت ست، در 'ارتشاف' ست: کہ آنچہ مدعیان اصالت صابه گویند: کہ بطیم جائے نصیں نیامدہ خطاست؛ زیراکہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. **واز باء**: ای بدل میشود ہم. **بنات مخر**: از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جني گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما**: ورا تبا ای ہمیشہ بودم مقیم. **من كثم**. از کثب ای قریب شد.

صنعاني. در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واؤ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیراکہ میان ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ**: در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وهاء از **تاء** وهمزه نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ وهياك وهِنْ فَعَلْتَ
عطف بر تاء از ارقت ای ریختم از رحت راحت دادم در إن شرطیه
فعلتُ ويا هناه، واز الف در مَهْ وأنَه، ولام از نون وضاد در أصيلال وانطجع، وطاء ودال از
ای استفهامیه بدل می شود به عطف بر دم
تاء نحو: حُصْطُ وفُزد واجدمعُوا ودولج، وجیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: فقيمج،
فوقانیه
واز محقف، نحو: حجتج وأمسَجت. وروا ست ابدال صاد از سین که قبل غین وخاء قاف وطاء
مهمله مهمله معجمه معجمه مهمله
بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس صقر وصراط، وابدال زائے از سین وصاد که قبل دال ند وساکن نحو:
معجمه مهمله مهمله مهمله
در تحت ثبت شد

طست: أصله: طس بدليل طسوس، سين دوم بتاء بدل شد. دعالت: در دعاعت بمعنی پارچه کهنه، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیه نحو: رحمه در وقف. هياك: از إياك، وهيت بستعين قراءت آمده.

يا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هنو، واو متطرف بهمزه شد وهمزه بهاء گردید، ورضی گفته: نزد بصریین بدل از واو ست، ونزد ابوزید واخفش برائے سکته، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعيف. أنه: ای أنا ضمير متكلم. اصيلال: أصله: أصيلان، تصغير أصلان جمع أصيل وقت ما بين عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. انطجع: أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت دوز، واین قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. دولج: در تولج موضع دخول وحشیان. فقيمج: در فقيمي منسوب بفقيم پدر قبیله، ابو عمرو گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) از مخفف: متصل یا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسه حرف. حججتج: أصله: حججتي ای حج من، شاعر گوید:

لَاهُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

امسجت: در أمسيت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف امی ست. قبل غين: بدانکه این حروف مجهوره مستعلیه اند وسین مهموس متسفل، لهذا خروج ازاں بایں حروف ثقیل دانسته بصاد بدل کردند؛ زیرا که صاد در همس وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکوره موافق ست، واگر سین متأخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسيت؛ زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست که بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) صقر: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مهموس ست ودال مجهور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا که در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جهر موافق دال، وهمچنین صاد از حروف مطبقه مهموسه رخوه ست ودال از منفتحه مجهوره شدیده. (رضي، وركاز الأصول)

يزُدل وفزدي. وآمده است حذف يكے از دو حرف **تضعيف** مانند **أحست** ومست **بفتح وكسر ميم**.
در فصدی وآں حرف اول ست در احست در مست
وتاء يا طاء در **استطاع ويستَطِيْعُ**، وتائے اول در **يتَّسع ويتقي**، وازينجا **تق الله** واستخذ در
بحذف تائے ثانی
استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، واز **تغيرات** سماعی
بحذف لام - بحذف نون
حذف دريد ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت و**جز آنست**.
حذف لام کلمہ اصلہ يدي اصلہ بدمو اصلہ سمو اصلہ اخو اصلہ ابو اصلہ حمو ازهنو ازفوه ازبنو ازاخوة از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے كہ زيادتی ....
مبتدا

يزدل در يسدل ثوبه ميگذارد جامه خود را. **آمده است**: ازينجا بيان حذف است. **مانند احست**. ای جائيكه ضمير مرفوع متحرک پيوندد. **بفتح وكسر ميم**: فتح در صورتيكه سين اول را بے نقل حركت اندازند وكسره وقتيكه كسرهٔ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعيف هرگاه مكسور يا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حركت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حركت فائده نيست، واگر بعد ساكن ست، چوں: احسست نقل حركت لازم گردد. **استطاع ويسطيع** پس اگر تاء حذف كنند اسطاع يسطيع گويند، وهميں اولى ست، واگر طاء اندازند استاع يستيع گويند. **يتسع ويتقي** أصلهما: يوتسع ويوتقي بود، واوَرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام كردند، وچوں يک تاء اندازند يتسع ويتقي بفتح تا خوانند.

تق الله امر زيراكه در يتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس همزه نياورند وياء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ** كه استفعل است ماخوذ از تخذ يتخذ، وبعضے گويند: اصل استخذ اتخذ بتشديد تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسين بدل شد، چنانكه سين بدل ميشود بتاء در شرار الناس بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر**: [بحذف نون برائے تخفيف، پس ياء باجتماع ساكنين افتاد.] حذف دريں مثال برائے تخفيف وكثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب هستند وادغام جهت سكون ثانی متعذر شد حذف كردند، سيبويه گفته: ايں حذف جائيكه لام ظاهر شود قياس است، نه جائيكه لام ظاهر نه شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جز آنست**: چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم يك دريكن، ولو تر درلو ترى. (منه) **حروف زوائد**: مراد آنست كه زيادت هميشه بدين حروف شود، نه آنكه ايں حروف هميشه زائد باشد، وگاهے تركيب كلمه محض ازيں حروف گردد نحو: سال، ونيز زيادت آں بيكار نيست، بلكه برائے معنى، چوں: انصر وأدهست، والف ضارب ويائے تصغير، وگاهے برائے عوض ميم اللهم، وبرائے تفخيم معنى چوں: ميم زرقم، وگاهے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاهے برائے امكان تلفظ همچو همزهٔ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے **غیر الحاق** **وتضعیف** جز آں نیاید **هویت السمان** ست، دلیل زیادتی حرف **اشتقاق** ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت هر دو ست **در ماده** ومعنی، **وعدم نظیر** که هم **دلیل اصالت ست** ای خروج کلمه از **اوزان عرب** **بر تقدیر اصالت** حرف **یا زیادت**، وغلبهٔ زیادتش **در محلش**، **وترجیح یکے** بر دیگر.

غیر الحاق. تضعیفی: زیراکه زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شمل وحسب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. وتضعیف. ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست: چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردي)

هویت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هـويت السـمان فشيـبنني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: که من حرف زیادت را می پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (عصامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمست، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. که دلیل اصالت: ای اصالت وزیادت هر دو از اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے ازاں یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے سهنسة مصدر که در سهنه نیست، وهمچنین اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند. آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. دلیل اصالت ست: چنانکه دلیل زیادت ست.

اوزان عرب ای اوزان مستعمل نه شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دهند.

یا زیادت: چوں: مِعوَط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طا، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیراکه مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فعول موجودست نحو: عسود. در محلش: ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دهند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین به یائے آں؛ زیراکه میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. وترجیح یکے: حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت. پس اگر مرجحے بایکے یافته شود ترجیحش دهند، وإلا هر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولہذا **بلَغْنَ** **فِعلَن** بود از بلغ، و**ترغموت** **تفعلوت** از
بروزن بروزن
ترنم، و**سنبتة** **فعلتة** از سنب **باعدم** **نظیر** بر سہ، و**میم مراجل اصلیست** از جهت **ممرجل** باغلبۂ
ی برای قوت اشتقاق بمعنی پاره از زرگار در کلام عرب
زیادتش در اول. ودر کلمۂ که **محتمل دو اشتقاق** ست اگر ہر دو **جلی باشند** ہر دو وجہ ست **أرطی** ہم
اشتقاق
فعلی بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نه ترجیح یکے**، چوں: ملك، أصله: **ملأك**،
که واضح باشد
نزدیك ابو عبیده مفعل بود از **لأكَ** بمعنی أرسل، ....

قوی ترین الخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد وباوجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترغموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**. نہ فعللول باوجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة** بفتح سین وسکون نون وفتح موحده وفوقانیہ. **فعلتة**: نہ فعللة باوصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **باعدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست بہ قتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**. بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نہ مفاعل.

ممرجل. می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش. اگر میم دوم رازائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافتہ نشده.

دو اشتقاق: یا زیاده ازاں بدیں طور که آں کلمہ رادو فرع یہ دو اصل یہ یك فرع ویك اصل مختلف در ماده باشد.

جلی باشند: یعنی محقق که عبارت ست از توافق در معنی مشترك. **ہر دو وجہ الخ**: دراں کلمہ بلاترجیح یکے. **أرطی**. نام درختے که شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصلت ہمزه وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزه واصالت الف که بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست که ہمزه اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا که آرط بروزن فاعل ست ہمزه اش فاء کلمہ افتاد، واستعمال دوم می خواہد که ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا که اصل رط راصي بود، یاء بقاعده قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شده. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نه**: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائکة، ہمزه رابعد نقل حرکتش بماقبل برائے تخفیف انداختند.

لأك: ومَلْأكٌ ومَلْأكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. وجواب داده اند که مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفتہ: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا که دراں نہ قلب لازم می آید ونہ بنائے نادر که در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوکة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، ودر تقدیر فقد اشتقاق

وآں کسانیست بفتح وفتح همزه بحرکات ثلاثه در میم متعلق مبتد

دلیل زیادت حرف خروجِ کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر

مبتدا خبر خروج

وخنفساء، واگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش

جانورے سیاه

دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر هیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....

از زیادت کلمه یا اخت آں

الوکة ولوث بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں هم میم زائد بود، اصل ملث مالث قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت هم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك** از ملث؛ زیرا که ملث مالک اموریست که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وهمزه زائد، ودریں مذهب ضعف لفظی ست؛ زیراکه فعأل بنائے نادر ست وهم بعد معنوی؛ زیراکه مناسبت آں بالوکت قوی تر است. (شرح الأصول، جار بردي، نصامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سه قسم، یکے: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش**. که موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت**: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں کلمه یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال**: بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فعلل بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعلّ باشد، وآں یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر**: بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمه وفاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فنعلل وفنعلاء گفتند، واگرچه از اصلی گفتش ایں دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید که در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست: چه فعلل بالضم وفتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیراکه حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بر زیادتش حکم کنند؛ چراکه مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دهند بر وزن نفعل بود، وهر دو یافته نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگرچه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش**. بفتح میم وزائے معجمه بعد مهمله وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چه فعللول ومفعللول هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دهند.

غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعے که واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبهٔ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** با **سه حرف اصلی**، چوں: کرَّم و**قردد** و**عصبصب** و**مرمریس**، وزیاده ازاں
و**تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل و**قوقیت رباعی ست** **نه از باب تکریر**، وہمزه ومیم **در اول** با سه
حرف اصلی **فقط**. ومطرد ست زبرین بمعنی تحریک میم در اسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآله اگرچه **با زیاده از سه**
بود، ویاء **با سه حرف** و**یا زیاده** مگر در **اول رباعی** **غیر مضارع**، . . . .

حرف تضعیف: [یکے یا دو، برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف: زیراکه تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویه گفته که یکے بدون تعین زائد ست: چه تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اوں متعین ست؛ زیراکه در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سه حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**. زمین بند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل کرم یک حرف مکرر ست. (رکار الأصول) **عصبصب**. بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل، تکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس**: بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل، تکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود**: پس جائز نیست مثل: صصرب؛ زیراکه مستلزم ادغام ست، وآں جهت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در سصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چه وزنش فعل ست نه ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشده، پس آنچه در شرح الأصول است که ایں ثقل وقتے لازم آید که تکرار بدون فصل شود با اینکه ہمچو ثقل در سصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکار الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریین بر وزن فعلل وفعلت. **نه از باب تکریر**: چنانکه کوفیین گویند؛ زیراکه اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمه بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چوں: أفکل بر وزن أفعل، ومعس ہم گفته اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف نئل که ہمزه اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی**: واگر حرف زائد باشد مضائقه نیست، نحو: أحصیل بر وزن أفعیل. **فقط**: کم ازاں نه زیاده، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **با زیاده از سه**: نحو: مدحرج ومتدحرج ومحرج ومضروب ومصر وجز آں. **یا باسه حرف**: [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیه.

یا زیاده: از سه، چوں: سحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی که آنجا زائد نشود، پس یستعور فعلول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع**: که آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوَ با سه حرف **یازیاده مگر اول**. **ونون** اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمه بعد **الف**، ومطرد
صی چوں حمر وجدول

ست در مضارع **وبعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل **وبعضے ابواب** مانند رغبوت. **وسین** در
زیادت نون چوں مضرب عطف برنون عطف بر تاء

باب استفعال، **امالام** کم آید، وهاء کمتر **بل نیاید** بقول **بعضے** نحو: زیدل وعبدل **وأهراق**. چوں
در زید در عبد

غالب متعدد بود همه زائده اند اگر ممکن ست نحو: **إهجيري**، **وإلا** حرفے که مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزيادة از وزن عرب

میم مدین، نه یائش، وطائے **قطوطی نه الفش**، لوجود **مفعل وفعوعل**، نه فعیل وفعولی، ...
تا بر وزن فعیل بود ثانی

یازیاده: نحو: سروح بکسر وحاے مهمله ناقهٔ طویله، وکنهور بروزن سفرجل سحاب متراکم

مگر اول: یعنی الف وواوْ در اول زائد نشود، پس ورنتل بمعنی داهیه ملحق بسفرجل بروزن فعنلل است، والف در اول نیاید.

ونون الخ: یعنی زیادت نون انگاه غالب ست که در رتبهٔ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمه بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. **بعضے ابواب**: ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعیل وجز آں. **رغبوت** مصدر، وهمچنین تحوال.

وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع که اصلش نزد سیبویه أطاع یطیع ست شاذ بود، وزمخشری سین کسکسه راکه در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أکرمتکس زائد شمرده، وابن حاجب قول او رد کرده؛ زیراکه دریں هنگام شین کشکشه هم که برائے فائدهٔ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکه شین از حروف زیادت نیست.

امالام: کم آید در اول ووسط زیاده نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافته نه شد، بعضے نفی زیادت آں کرده اند.

بل نیاید: زیاده گفتن یعنی کلمه بر تقدیر زیادتی همه از سه حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضے**: یعنی مبرد؛ وبهذا آنرا از حروف زیادت نشمرده. **اهراق**: أصله: أرق، همزه را بهاء بدل کردند، وچوں گمان میشد که هاء فاء کلمه است آنرا ساکن کرده همزهٔ وصل آوردند، وهراق هم آید، ومبرد را میرسد که گوید: الف دراں زیاده است، چه هرق هم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمه دو حرف یا زیاده یافته شود که زیادت آں دراں موضع غالب ست.

اهجیري: بکسر همزه وجیم بمعنی داب وشان، پس همزه ویاء والف دراں زیاده است بجهت غلبهٔ زیادت اینها بقائے کلمه بر سه حرف اصلی وزنش افعیلی ست. **وإلا**: ای اگر زیادتی همه ممکن نبود، زیراکه بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: که زائد ست وزنش مفعل. **قطوطی**: نام موضعیکه طائش زائد ست وزنش فعوعل

نه الفش: تا بر وزن فعولی باشد. **مفعل**: نظیر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. **وفعوعل** در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو **موجب خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش زائد قرار دادہ شود زیادہ بود از دیگر، چوں: واؤ **کوالل** نہ ہمزہ اش اگرچہ فوعلل وفعالل **ہر دو نا یابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود **با شبہۂ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفک ادغام**، وبعضے **بشبہہ**، پس یأجج **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ**، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست ترجیح **بفک** نام مقام ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل** بمعنی کوتاہ بروزن فوعل ملحق بسفرجل

ہر دو نا یابند: لیکن زیادت واؤ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں: لہذا واؤ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان با شبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیت بفتح میم ویا، اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سست بود وآں یافتہ نشد. پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مست بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملہ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکار الأصول وغیرہ) **بفک ادغام:** ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل** اگر بفک ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست

لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم رااصلی گویند، چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام رابر شذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہۂ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفک:** پس حرفے را کہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مهدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفک** نبود **ترجیح بشبه** بود، **ونزد بعضے بوزن اغلب**،
نام جائے
پس **موظب مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نه مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے**
فعال که ایں وزن **در بابش اغلب ست**، واگر **شبه** بهر دو تقدیر ست **ترجیح دهند بوزن اغلب**،
زیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نه فوعال از حَمْن ست بل فعلان از حوم که اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ
وزن فعلان از فوعل بفتح نام شجرے
بود، نه **فوعلٌ که اگرچه** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مهد: [یعنی گهواره وزمین وجز آں] یعنی مهد را در هر دو صورت مادهٔ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ که از مهد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از هد گویند، ومیم را زائد قرار داده بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک:** ای اگر هر یک شبهٔ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبه: زیرا که مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکه اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبهٔ اشتقاق میشود لیکن وزن مغلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبهٔ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمهور بشبهٔ اشتقاق؛ زیرا که رد کلمه بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچه وزن مغلوب باشد ازان بهتر ست که بترکیب مهمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب** نام موضعے که دران فک ادغام نیست وشبهٔ اشتقاق موجود. **مفعل** بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود

لوجود رم بمعنی صحیح یا کس ورمس موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجحان بوزن اغلب

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجز آں. **شبه.** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.

ترجیح دهند: اگرچه وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را که وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دهند. (منه)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنه، هندی: چچڑی نیست؛ زیرا که آں وزن مغلوب ست، بلکه بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدن ست، واینجا وزن اقیس معارض نیست

فوعل باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **که اگرچه:** کاف برائے علت وبیان هر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق که اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست به نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا که مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں موعد وموجل وموضع، کذا فی 'شرح الأصول' (منه)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لهذا بر غالب حکم کرده شد کسے که ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس
ای بہر دو تقدیر
باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من كذا مثل كذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، . . . . .
ای در مصنوع — از ابدال وغیرہ — فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبۂ اشتقاق بہر دو تقدیر بود **ہر دو برابرند**: ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان**. بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجا یرجو، یا فعلوان بر تقدیر اصلت ہمزہ وزیدت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہماں را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ، زیرا کہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إمعة، وإمع ومع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند**: چوں: سصوانة کہ بر وزن أفعوانة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسص واسص معدوم، وفيه شيء. **تمرین**: در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

كيف تبني إلخ [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: حرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند كتف غفر سازند، وجرمی گفتہ. بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روا نیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیرا کہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف**. کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا. أصله: دعايو، جمع دعية، أصله: دعوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، **وابو علي گويد: بيفگنى وبيفزائى** در مبني **آنچه در مبني عليه** افتاده وافزووده بود قياساً، ونزد بعضے **شرط قياس** نبود، چوں بنائى از ضرب مثل: **محوي** نزد جمهور **مضرّبيّ** شود، ونزد ابو علي وبعضے **مُضَرِيٌّ**، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ **دِعُوٌ ودَعَوٌ**، ونزد بعضے **اِدْعٍ** ودَعٍ، وبنائے **عَنْسَلٌ وقنفخر** از عَمِلَ، وقال: عنْمل **وقَنْوُلٌ وعِنْمَلٌّ** وقِنْوَلٌّ آيد **بلا ادغام نون؛ تا التباس بفَعَّلٌ وفِعَّلٌ** نيايد.

دراصطلاح
بفتح س
از عمل مثل عنسل
بفتح فاء وتشديد عين

آنچه در مبني عليه: يعنى آنچه در مبنى عليه بقاعده وقياس افتاده بود از مبنى هم افگنند اگرچه قاعدهٔ حذف دراں نبود، خلاف لجمهور. **شرط قياس:** يعنى ميگويند: كه آنچه در مبنى عليه بقياس يا بغير قياس حذف شده است در مبنى هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنى وقتيست كه در مبنى قاعدهٔ حذف يابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برينست كه زياده كنند وقلب سازند در مبنى برابر زيادت وقلب مبنى عليه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنى عليه در مبنى وقتے كه گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنى وقتيكه علت ابدال وادغام كه در مبنى بود مفقود باشد. (ركاز الأصول)

محوي بضم ميم وفتح حاء وكسر واو ويائے مشدد منسوب بمحى اسم فاعل از تفعيل كه يائے اخير ويكے از دو يائے مشددش افتاده يائے دوم واو شد، چنانكه در نسبت گذشت. **مضربي** بضم ميم وفتح ضاد وكسر رائے مشدده وبائے موحده قبل يائے مشدده، پس هيچ حذف نكنند؛ چه قاعدهٔ حذف كه در محوي بود اينجا يافته نشد.

مضري بضم ميم وفتح ضاد وكسر راء قبل يائے مشدده بروزن محوي بحذف لام كلمه ويك عين، چنانكه در مبنى عليه قياسى بود اگرچه در مبنى قاعدهٔ حذف يافته نشده. **دعو ودعو** اول، مثل: سمٍ ست، وثاني، مثل: عدٍ؛ چه اصل سم سمو بكسر سين يا ضم آنست، لام كلمه حذف نموده بعد اسكان همزهٔ وصل آوردند، واصل عد عدو بود واو را انداختند، واين هر دو حذف خلاف قياس ست، پس نزد جمهور وابو علي از مبنى حذف نكنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع بروزن سم وعد، وحذف آنچه خلاف قياس دراں هر دو حذف شده. **عنسل** بفتح عين وسين، ناقهٔ سريع السير.

قنفخر بكسر قاف وفتح فاء جسيم. **قنول:** مثل عنسل از قال. **عنملّ:** بتشديد لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ بتشديد لام، مثل قنفخر از قال. **ادغام نون:** در ميم وواو در هر چهار مثال باوجود قاعدهٔ ادغام. **بفعّل:** ناظر ست باولين، وفعل اگرچه مختص بافعلست، ليكن گمان ميرود كه شايد علمش كرده باشند، وميدانے كه هنگام خوف التباس ادغام نمى كنند (رضي) **فعلّ** [بكسر فاء وتشديد عين ولام.] ناظر ست باخيرين، اى التباس بديں وزن لازم مى آيد چوں: عمكدّ وسعد، پس هرگاه عمل بادغام گوئى معلوم نشود كه اصل كلمه است يا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، ركاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل **ممتنع ست برائے ثقل، ویالبس به فَعَلَّلَ.** وبنائے **أبكُم** از وأيَ وأوَى أوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإجْرِدٍ وَأيَ وإيو وإيٍّ واطلخمَّ إيْئَياً وإيْوَياً.

جحنفل بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مهمله وفتح فا گنده لب **ممتنع ست.** پس کسر وجعل گفته نه شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چه میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلّل: فعلّل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، چو شفلّح، ای اگر ادغام کنند التباس بدین وزن لازم آید، ومعلوم نشود که اصل کلمه است یا فعلل مدغم. **أبكُم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي** لفیف مقرون مهموز عین بمعنی قصد.

أوى لفیف مقرون مهموز فاء ای رجع. **أوءٍ** از أُوْؤُيٌ، مثل: أبكم، اصله: أوْؤُيٌ، ضمهٔ همزهٔ دوم بمناسبت یاء بکسره بدل شد أوْئِي گردید، اعلال قاض کردند أوْءٍ بکسرهٔ یاء تنوین شد. **أووٍ** بکسرهٔ یاء تنوین، مثل: أبكم از أوْوُيٌ، اصله أءْوُيٌ ضمهٔ واو بکسره بدل شد وهمزهٔ دوم بر اجتماع همزتین بواو، و تعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچه واو مبدل از همزه مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد ای وبنائے إجرد از آن هر دو، وإجرد بالکسر وسکون راء تره ایست. **وأي**. [قائل آن اخفش است.] از وأيٍ، اصله: إوْئِيٌ، واو جهت سکون وکسرهٔ ماقبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو** ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئْوِيٌ بود، یاء بقاعدهٔ قاض افتاد، وهمزهٔ ساکن جهت کسرهٔ ماقبل بیاء بدل شد إيوٍ حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نه کنند اگر چه یاء وواو جمع آمده واول ساکن ست زیرا که واو مبدل از همزه است، چنانکه در رؤیا، مصدر، وبعضے گویند: هرگاه ابدال همزه بیاء واجب شد قلب واو که بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکه در آخرش سه یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، برین تقدیر إيٌّ بهر سه حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس إيٍّ بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بر وزن اقشعر بمعنی تاریک شد از وأي وأوى.

إيئيا ای از وأي برین صورت آید بکسر همزه وسکون یاء وفتح همزه وسکون یاء وفتح همزه وتشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوْأَيْيَيَ بود بر وزن اطلخم، واو بجهت کسرهٔ ماقبل یاء گردید إيأيْيَ شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحهٔ ماقبل الف شد إيئيّا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **إيويا** مثل: اطلخم از أوي بکسر همزه وسکون یاء وفتح واو ویائے مشدد قبل الف، اصله: إءْوَيْيَيَ، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحهٔ ماقبل الف گردیده وهمزه از کسرهٔ ماقبل یاء گشت إيويّا حاصل آمده ویاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا که همزهٔ اول برائے وصل ست، پس هرگاه بوصل یا مفتوح واقع شود همزهٔ دوم باز آید زیرا که علت ابدالش بیاء باقی نخواهد ماند، مثل قال ائتوا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة اِبْيَيَّعَ اِقْوَوَّى شود، وقیل: اِقْوَيَّا، و**عصفور** از قوة **قويٌّ**. وبنائے **قذعمل** از قضی **قُضَيٌّ** بحذف یائے ثالث منسیاً وقذعميلة **قُضَيِّيَةٌ** و**قُضَوِيَّةٌ** **مانند مُحَيِّيٌّ** ومُحَوِيٌّ وحجمرش **قَضْيًا**، وقیل: **قُضْيَيٌّ** و**حلبلاب** **قضيضَاء**. وبنائے دحرجت از قرأ **قَرَأْيَتُ** وسبطر **قِرَايٌ**. واطمأننت **اِقرأيات**، ومضارعش (قاکش ابن حاجب) **يقرءِيْءُ**. **چوں بنا کنند** از رَوأيٌ مثل کوکب، **پس جمع بواؤ ونون کرده بیائے متکلم** (ماضي متکلم از اقشعر) **اضافت نمایند أوَيٌّ** (بعد تخفیف همزه) **شود**. ....

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور، بالضم گنجشک. **قوي**: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء، اصل آن قضیي بسه یاء، بروزن قذعمل. **منسيا**: چنانکه قاعدۂ اجتماع سه یاء ست، یا ادغام یائے اول در دوم. **قضيية وقضوية**: [ای بنائے آن از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، در اصل قضييية بچهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم وسوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضيية گویند، خواه اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تا قضوية شود.

مانند محي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل که قاعدۂ در باب نسبت گذشت. **حجمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر را، از قضي. **قضيا**: بالفتح وتنوین، اصله: قضيي بسه یاء، اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیر ونسیاً حذف شد چنانکه قاعدۂ اجتماع سه یاست، ویائے دوم برائے فتحۂ ما قبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. **قضيي**: تعلیل قاضی در قضيي وعدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. **حلبلاب**: بکسر حائے مهمله ولام اول وسکون بائے موحده گیاهی ست.

قضيضاء: اصله. قضيضي بتکرار عین ولام، یاء بقاعده رداء همزه شد. **قرأيت**: اصله: قرأأت، همزۂ دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنائش از قرء.

قراي: اصله: قرأأ، همزۂ دوم که در لام ست یاء شد، وچوں یاء بعد کسرست حرکت بران ثقیل باشد.

اقرأيات: اصله. اقرءأت همزۂ دوم لام بود یاء شد وبهنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)
يقرءيء: بروزن یقرعیع، اصله: یقرأءء، حرکت همزۂ میانه بدول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند، چه در همزه ادغام نشود. **چوں بنا کنند**: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. **اوي**: بفتحتین وتشدید یاء چه مثل کوکب از ووأي است، یائے متحرک از فتحۂ ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازأولق مثل: اخشوشن الناس إيلَولق الْألأُق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش **یاسین** ست، واگر اسم شئ دیگر ست **یاء سین** بود **ویس**، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ **اصل** در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ مراو راست در **وقت ابتدا** باں (ای نوشتن بصورت مسمّی) ووقف براں؛ ولہذا **رہ زیداً** و**مجيء مہ جئت بہاء نویسند**، و**مانند بزید** ولزید وکزید ومنك وضربکم (وقت تکلم) **متصل** نگارند.

= ...ي گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں اوصں، ہر گاہ جمعش بواؤ ونون نمودند اووں شد باسقاط الف مثل مصصفوں، وہنگام اضافت بیوئے متکلم نون جمع افتد اووي شد، وبقاعدۂ مسمي اوي حاصل آمد. (جار بردي، رکار الأصوں)

ایلولق مثل. حشوشں، صمہ اولوںق، اگر وزن ںوںق فوعل بود ںوںق ست، اگر اصلش افعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یا شد. **خط**: وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجاء وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وانجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصوں، رکار الأصول) **یاسین** ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّی. **یا سین** ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے **یس** ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء**: لہذا رتہ ومررت بہ بدون واؤ ویاء نویسند؛ زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ وبہذا مثل: مں ست؟ وفاصرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتدہ (شرح الأصوں، رصي)

رہ زیدا امر ست از رأی یری کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مہ جئت "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتادہ ہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ از آنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عمہ ومہ وعلام ولام (مہ) **مانند بزید**: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک=

وکتابت اضربُنْ بواوَ والف، واضربن بیاء، وهل تضربن بواوَ ونون، وهل تضربن بیاء ونون
بصورت اضربوا بصورت اضربي بشکل تضربون مثل تضربين
باید نوشتند؛ تامؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا ولئن ویومئذ وحینئذ وهؤلاء، ومتوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، ومتحرک بوفق حرکتش اگر
ای کتابت همزه متوسط همزه ی حرکت خود
مابعد سکون است، ....

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: بزید وعلامی. وهمچنین کلمۂ که کتابت آں بریک حرف مانده باشد اگرچه در تلفظ دو حرف ظاہر گردد چو: ه. وه کلمۂ دو حرفی لاجرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیه وجمع ونسبت باشد، ووجه دریںہمه شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، وضمیر وغیره مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذکر امر بانون خفیفه. اضربن: امر واحد مخاطب بانون خفیفه. هل تضربن: جمع مضارع بنون خفیفه
هل تضربن: واحد مخاطبه مضارع بنون خفیفه. باید نوشتند: زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، وآں را که بجهت نون محذوف شده بود بازآرند. تامؤکد: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را هم دشوار بل ممتنع خواهد شد، ومیدانی که ایں التباس در وقف هم موجودست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکورست؛ زیرا که آنرا در خط صورت معین نیست اگرچه خلیل شکل سر عین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابرست که ابتدائے کلام بود یا نه، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که همزه مثل حرف علت تخفیف میپذیرد، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: أحمد وبأحمد وبفرد وعنه وأهل وأحد وأخوه وبشع (رکاز الأصول)

مگر در لئلا الخ: ای جائیکه لام ابتدا بر إن شرطیه آید، وجائیکه لفظ یوم وحین بکلمۂ إذ مضاف شود، وجائیکه ہائے تنبیه بر أولاء ممدوده داخل شود، در ہمه صورت بوفق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمه بواو وبعد کسره بیاء وبعد فتحه بالف نوشته شود چوں: بوس وذیب وراس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیرا که حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اوی باشد، بخلاف حرکت همزۂ اخیر که ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے همزۂ متوسط را که تخفیفش بحذف واو عام ست از خط مے افگنند نحو: مسله وحصبه، وبعضے صرف مفتوحه را چوں: سل، بخلاف مضمومه ومکسوره. بعد سکون: چوں: یسأل ویؤم ویئس

وبیشتر مفتوحه را **بعد الف نویسند**، واگر بعد حرکت ست پس **در مؤجل** بواو ودر **فئة** بیاء **ودر غیر آں** **بر طبق** بین بین، وهمزهٔ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک **بوفق حرکت** ماقبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست **بیگنند** چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید و**مانند آں** **حکم متوسط** یابد، چوں: **جزؤك** در رفع وجر **وردأوك**، نه در **مانند مقروة** وبرية، وهمزه که بعد آں مده بر صورت خطش ای خط همزه بود **بیفتد**، ....

بعد الف نویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سٔس بروزن فاعل، وبعضے همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل. ای جائیکه بعد ضمه باشد. **در فئة** ای جائیکه بعد کسره بود. **در غیر آں**: برابر ست که مفتوحه بعد فتحه بود چوں: سأل، یا مضمومه بعد ضمه نحو: بؤس، یا مکسوره بعد آں مثل: سئم، یا مکسوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقرئه ورؤس. **بر طبق**: چنانکه تخفیف آنهم بدینگونه ے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یردؤ. **بیگنند**: ازینجا ست که اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نه بسه نحو: سمعت نداء، الف اول بداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وهمزه از میان افتد، وحذف این همزه از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ماقبل ساکن مفتوح است نحو: خبء، همزه در هر سه حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواو نوشته شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، ومیان این فرقه در منصوب منون اختلافست که بیک الف نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است که در وقف الف می شود، چنانکه در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: که بیْنش وقف بر همں متصل شود نه بر همزه چوں علامت تثنیه وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشته شود، زیراکه حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك** برفع همزه رأیت جزأك نصب وجزئك جر. **ردأوك**: بضم همزه بواو وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی همزه مفتوحه بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروة**: ای جائیکه همزه بعد واو ویائے زائد بود، و تحقیقش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچه در حکم او ست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکه در وقت تخفیف. (رکار الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست که از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و **مستهزین** وعلمت **خطا** همزه را ننویسند، **بل یک واؤ ویا والف**، بخلاف نحو: **ردائي** وجبائي **که مده** بر **صورت** همزه **نیست**، ودر قرآ او یقرأان همزه را **بیفگنند**؛ تا التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع یازیاده دراسم یادر فعل باشد **یاء بود**، **نه بعد یاء** نحو: صدیا، وبعد یاء هم در مانند یحییٰ وریّیٰ **علما**، **والف ثالث اگر از یاء ست بیاء نویسند**، **واگرنه بالف**، ودر کلا **بهر دو نگارند**، **واز حروف جزبلی** والی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون اصله: مستهزءون بدو واؤ که اول همزه مسند است **مستهزین** اصله: مستهزءین بدو یاء اولش همزه مسند **خطا** اصله: خطأا بهمزه والف تنوین. **ویاء**: ای یک یاء در مستهزین که آں یائے جمع است، وکاہے ہر دو یاء درینجا باقی دارند، ومستهزئین نویسند: زیراکه ستثقال دو یاء، مثل دو واؤ ودر الف نیست. (شرح الأصول) **والف** درخطا که الف تنوین ست وهمزه واقفاد **ردائي** ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس درهر دو همزه نویسند

که مده: زیراکه صورت همزه درینجا دراز ست وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودریں هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزءین مثنی بدو یاء نویسند زیراکه مده نیست. (ص، حاربردي وغيره آں)

بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت حضاست **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واؤ باشد نحو: اعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، خواه بدل از یاء، چوں اعمی ومستقی ومرمی ومستثنی، یا نه از واؤ بود نه از یاء، مثل: حبلی وقهقری، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں: ارضاه ومستسقاه واعطاه واعماه بالف نویسند، واحدیها مثلا شاذست، خلافا لمعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود: برائے کراهت اجتماع مثلین **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعلم نکردند زیراکه غیر علم مقدم ست، پس هرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں: رمی، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوند والف نوشته شود **واگرنه**: ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیه نویسند چوں: دعا وعصا. **بهر دو نگارند**: ای بالف ویاء، زیراکه اخفش یا از واؤست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواه ازیاء بدلیل اماله آں. **جزبلی** نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، والی وعلی بنا برآنکه الف در الیه وعلیه یاء شود وحتی برالی محمولست (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند**: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجا مثل ما وإلی بیاء نوشته شود برائے اماله

ودو حرف مکرر را که از یک کلمه اند یا دوم تائے **ضمیر** ست وجنس اول بعد او غام یکے **نویسند**
یعنی اول تا، ست
چوں: فرَّ وبتُّ، نہ **وعدت واللحم**، أما الذي والتي والذين ومما وعما و**أما** و**إلا** **بخلاف**
اصله فرر مثل ضرب مذکر واحد مؤنث واحد جمع مذکر أصله من ما أصله عن ما
قیاس ست، والف **الله** ورحمن **نویسند**، چنانکہ ہمزۂ اسم **در بسم الله** الرحمٰن الرحیم، وہمزۂ
ابن **کہ نعت** **ودر میان** **دو علم** ست.

یکے نویسند: زیراکہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **ست**: بروزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم تا، ست. پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تا، نویسند: زیراکہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف نویسند چوں: یدرککم؛ زیراکہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتا، بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تا، ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. **اما**: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با "أن" مصدریہ یا شرطیہ و"ما" زائدہ وإلا بفتح وکسر دراں "لا".

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین رابران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند، تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف الله در تسمیہ واقع شود یا نہ. **نویسند**: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم الله**: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند: برائے قلت استعمال، ودر ﴿بسم الله مجرٖها﴾ (هود: ٤١) حذف شد؛ زیراکہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین برتلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقرأ باسم ربك﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمترست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زيدا بن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منہ)

ودر میان. واگر درمیان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زيد ابن حالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که **بعد** لام جر یا تاکید بود در مانند لبن **تمامش بیفتد**، ودر **مثل دُهن** همزه اش **فقط چون**: لِلّبن ولِلدهن. **وبیفگنند** همزهٔ **وصل** را **بعد الف استفهام**، **مگر** همزهٔ ال که **اثباتش روا ست** نحو: آلرجل. **والف** ها در هذا وهذه وهذان وهذين **وهؤلاء**، **نه در هاتا** وتي وها ذاك وها ذانك، **والف ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن **ولكِنّ**، **واكثرى** إبراهيم وإسمعيل وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واوٗ**، **وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند**، **ومی افزایند الف بعد واوٗ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول بدونه پیوسته**؛ ....

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. **تمامش بیفتد**: برائے کراہت اجتماع سه لام.

دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. **فقط**: تا بر صورت نفی نگردد چون: لا لدهن. **وبیفگنند**: برائے کراہت مثلین دو لام است وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) **الف استفهام**: نحو: أست در أأست وأصطفى در أأصطفى

همزهٔ ال ای همزه مفتوح ازال باشد یا بمعنه. **رواست**: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.

هؤلاء الف اینها از خط افگنند؛ زیراکه استعمال ہائے تنبیه با اسم اشاره بسیار ست. (شرح الأصول)

نه در هاتا: زیراکه اینها کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جزء شده است، پس مکروه دانستند که ها را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لہذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا في 'شرح الأصول' و 'المتشابه' ورضی گفته: کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشاره ایست که اولش ہائے تنبیه وآخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك** ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف 'ذا' ومیکه با لام وکاف، و'أولاء' ہر گاه بکاف مرکب شود ہائے تنبیه بر ہر دو نیامد.

لكن: مشدد مشبه بالفعل. **بے الف نویسند**: ای داود را بیک واوٗ واز ہر همه تا معاویة بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واوٗ ہم، وبسبیکه الفاظ مذکوره اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه ہر الف را که متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چون: كفرين ونصرين وسطين. (شرح الأصول، ج، ص)

در فعل ست: احتراز ست از واوٗ جمع در اسم نحو: مسلمو مدينه، وبعضے در اسم ہم نویسند

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل ضربوه وضربوك.] وہمچنین نون جمع چون: نصرون؛ چه واوٗ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکه واوٗ در آخر است وکلمهٔ تاکید منفصل.

تا بواوٴ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا **لم يقصدوا**، **ودر مائتان از جهت** مائة، **ودران تا جدا**
ای برائے موافقت واحد
شود از منه، **وواوٴ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر**، ودر أولاء. **برائے موافقت**
واوٴافزایند
أولئك، **ودران از جهت مخالفت** إليك، ودر أولو **بواسطہٴ متابعت** أولی، **ودران از جهت مفارقت**
واوٴافزایند
إلى، **وحرف وشبہ آنرا جزمتی باکلمہٴ "ما"کہ حرف ست متصل نویسند**، . . . .
برائے عدم استقلال آں

تا بواوٴ إلخ: بخلاف واوٴ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: يدعو، یاجدا مثل: يغزو، پس بواوٴ عطف ملتبس نشود واوٴ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: درواحد ننوشتند؛ تاازجمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واوٴ جمع بواوٴ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واوٴ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہرگاہ بعضے جاہاالتباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشتند، كذا في "الرضي".

لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واوٴ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع راچوں: ميات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغہٴ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود**: وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واوٴبعد عمرو**: ے افزایند نہ الف ویاء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر ہر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواوٴ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو**: واولو اسم اولی بتصرف است از إلی حرف جر. **بواسطہٴ متابعت**: ہمان واوٴست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا**: ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ماکہ**: بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو مابعد میشود، پس اقتضائے اتصال بمابعد کند نہ بماقبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما و كلما، **چنانچه** أن ناصبه وإن شرطيه با"لا"، ويوم وحين با"اذ" **بر تقدير بنا**.

چنانچه إلخ: "أن" ناصبه بالا متصل نويسند؛ زيراكه مابعدش منفردست، وبرائے آنكه ناصب وجازم جزو فعل است، وهمچنين "إن" شرطيه برائے كثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) واين احترازست از"أن" و"إن" مخفف از مشدده، وهنگام وصل نون رانويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطى.

بر تقدير بنا: زيراكه مثل كلمهٔ واحدست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن
المسند للإمام الأعظم
الهدية السعيدية
القطبي
تيسير مصطلح الحديث
شرح التهذيب
تعريب علم الصيغة
البلاغة الواضحة
ديوان المتنبي
النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

تفسير البيضاوي
الحسامي
شرح العقائد
أصول الشاشي
نفحة العرب
مختصر القدوري
نور الإيضاح
ديوان الحماسة
المقامات الحريرية
آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي
متن العقيدة الطحاوية
المرقاة
زاد الطالبين
عوامل النحو
هداية النحو
إيساغوجي
شرح مائة عامل
المعلقات السبع
شرح نخبة الفكر

السراجي
الفوز الكبير
تلخيص المفتاح
دروس البلاغة
الكافية
تعليم المتعلم
مبادئ الأصول
مبادئ الفلسفة
هداية الحكمت

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
متن الكافي مع مختصر الشافي
رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى
شرح الجامي

الجامع للترمذي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

- تفسیر عثمانی (۲ جلد)
- خطبات الاحکام لجمعات العام
- حصن حصین
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
- لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- معلم الحجاج
- فضائل حج
- خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
- تعلیم الاسلام (مکمل)
- بہشتی زیور (تین حصے)
- بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

- حیات المسلمین
- تعلیم الدین
- خیر الاصول فی حدیث الرسول
- الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
- عربی زبان کا آسان قاعدہ
- آداب المعاشرت
- زاد السعید
- جزاء الاعمال
- روضۃ الادب
- آسان أصول فقہ
- معین الفلسفہ
- معین الاصول

- فارسی زبان کا آسان قاعدہ
- علم الصرف (اولین، آخرین)
- تسہیل المبتدی
- جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
- عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
- عربی صفوۃ المصادر
- صرف میر
- تیسیر الابواب
- نام حق
- فصول اکبری
- میزان ومنشعب
- نماز مدلل
- نورانی قاعدہ (چھوٹا / بڑا)
- عم پارہ درسی
- عم پارہ
- تیسیر المبتدی
- تیسیر المنطق
- تاریخ اسلام
- بہشتی گوہر
- فوائد مکیہ
- علم النحو
- جمال القرآن
- نحو میر
- تعلیم العقائد
- سیر الصحابیات
- کریما
- پند نامہ
- پنج سورۃ
- سورۃ یٰس
- آسان نماز
- منزل

کارڈ کور / مجلد

- اکرام مسلم
- مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- فضائل اعمال
- منتخب احادیث

زیر طبع

- مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
- بیان القرآن (مکمل)